

Klimabevidsthedens barrierer

Klimabevidsthedens barrierer

En rapport om bæredygtighedens etik

En rapport om
bæredygtighedens etik

Peter Kemp & Lisbeth Witthøfft Nielsen

Peter Kemp (f. 1937), professor emeritus ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Århus Universitet, campus København. Leder af Center for Etik og Ret, København. Præsident for den XXII. ende verdenskongres i filosofi, Seoul, 2008. Bøger inkluderer Det uerstattelige og Verdensborgeren som pædagogisk ideal.

Lisbeth Witthøfft Nielsen (f. 1974), cand. theol. Lisbeth er research fellow ved Centre for Biomedical Ethics, National University of Singapore. Hun har været projektmanager ved Centre for Ethics in Medicine, University of Bristol, UK (2006-2007). Inden da forskede hun ved Center for Etik og Ret, København (2001-2008).

Klimabevidsthedens barrierer

Copyright: Klima- og Energiministeriet

Udgivelsesår: 2009

1. udgave 1. oplag

Forfattere: Peter Kemp, Lisbeth Witthøfft Nielsen

Redaktør: Rasmus Kragh Jakobsen, www.jakobsens.dk

DTP: enteneller as

Trykkeri: Rosendahls Schultz Grafisk

ISBN (tryk): 978-87-92555-05-2

ISBN (internet): 978-87-92555-07-6

Denne bog er redigeret og forkortet i samarbejde med forfatterne fra en længere rapport med samme titel, der udkommer senere på året i sin fulde længde på forlaget Tiderne Skifter

Udgivet af: Klima- og Energiministeriet

Stormgade 2-6, DK-1470 København K

Telefon: +45 3392 2800

E-mail: kemin@kemin.dk

Klimabevidsthedens barrierer

En rapport om
bæredygtighedens etik

Peter Kemp & Lisbeth Witthøfft Nielsen

København 2009

Klima- og Energiministeriet

4 Klimabevidsthedens barrierer

Indhold

Indledning	9
-------------------	----------

DEL I. DE FYSISKE BARRIERER

1. Usynligheden som barriere	17
1 Den globale opvarmnings synliggørelse i bevidstheden	18
2 Den globale opvarmnings fysiske usynlighed	19
3 Den globale opvarmning er abstrakt	21
2. Komplexiteten som barriere	22
1 Økologiske farer og økologisk kommunikation som et udtryk for kompleksitet	22
2 Komplexiteten i moderne videnskab og dens betingelse for den menneskelige erkendelse	23
3. Umærkeligheden som barriere	27
1 Umærkeligheden som barriere i relation til usynligheden	27
2 Umærkeligheden som barriere i relation til kompleksiteten	28

DEL II. DE PSYKISKE BARRIERER

4. Natursyn i klimadebatten	33
1 Myter om naturen i klimadebatten	33
2 Myter om naturen i spørgsmålet om tilpasning	35
5. Magtesløsheden og de psykiske barrierer	36
1 Magtesløsheden som grobund for barrierer	37
2 Fatalismen som barriere	39
3 Ubetydelighedskomplekset som barriere	42
4 Kortsynetheden som barriere	45
6. Vejen frem	49
Noter	54
Litteratur	58
Øvrig litteratur	64
Nyttige websider	66

Forord

Klimaet og det personlige ansvar

I medierne hører vi om oversvømmelser, storme og vandmangel i andre dele af verden. Men herhjemme? Jovist, stormen rusker da om efteråret, og vi har haft nogle våde vintre. Men har vejret ikke altid været ustadigt i Danmark, tænker man. Kan det virkelig være udtryk for, at vi mennesker er ved at lave helt grundlæggende om på klimaet?

Det er udfordringen i en nøddeskal. Hvis man ikke lige har fået oversvømmet kælderens, så vil vi danskere i første omgang møde klimaforandringerne som højere forsikringspolicer og dyrere mad i supermarkedet. Eller som geologiprofessor Minik Rosing engang har formuleret det: De fleste danskere vil møde klimaforandringerne i form af en rudekuvert.

Vi vil også se og mærke forandringerne i vores omgivelser. Men de vil være 'usynlige' og 'umærkelige' i den forstand, at det vil være svært at se forbindelsen mellem den enkelte hændelse og de komplekse mekanismer, der ligger bag.

Kan vi ikke tage den lidt med ro? Cool it, som Bjørn Lomborg sorgløst prædiker. Andre fortvivler og spørger: Hvad kan jeg overhovedet selv stille op over for alt det? Men hverken skødesløs fatalisme eller handlingslammelse er løsningen. For begge dele blokerer for handling.

Jeg er politiker, ikke forsker. Men videnskaben er utvetydig: Der er et problem, endog et meget stort problem. Og vi mennesker har skabt det. Derfor har vi også et ansvar for at handle – ikke mindst over for vores børn og børnebørn, som vil blive ramt langt hårdere end os selv.

Kan politikerne så ikke bare fikse det? Nej. Selvfølgelig skal politikerne gå foran og skrue på de store håndtag. Men det ville ende med et mareridt af detailstyring og forbudstyranni, hvis vi skulle klare det alene fra Christiansborg, EU og FN.

Udfordringen fra klimaforandringerne er så stor, at alle dele af samfundet bliver nødt til at løfte – politikere, virksomheder og ikke mindst hver enkelt borger. Og mennesker vil faktisk gerne gøre det rigtige, hvis de ved, hvad det rigtige er, og ikke er lammet af angst eller bilder sig selv og andre ind, at vi bare kan lade stå til og løbe risikoen på kommende generationers vegne.

Med denne rapport peger Peter Kemp og Lisbeth Witthøft Nielsen på nogle af de fysiske og psykiske barrierer, som afholder det enkelte menneske fra at handle. Det er et sobert, tankevækkende og vigtigt bidrag til debatten. For jo mere vi ved om barriererne, også dem inde i os selv, desto bedre kan vi forholde os til dem. Og erkendelsen er første forudsætning for at handle, så vi hver især løfter vores personlige ansvar i forhold til klimaforandringerne.

Connie Hedegaard

Indledning

Den danske filosof Søren Kierkegaard var hele sit liv optaget af, hvordan man kan overbevise nogen om noget, så det af den, man vil overbevise, ikke føles som et overgreb, men som en hjælp til en bedre forståelse af livet og eksistensen. Han skrev om denne 'hjælpekunst':

»At man, naar det i Sandhed skal lykkes En at føre et Menneske hen til et bestemt sted, først og fremmest maa passe paa at finde ham der, hvor han er, og begynde der.«¹.

Denne betragtning er højaktuel i dag 160 år senere, hvor mennesker konfronteres med komplekse globale problemer og ikke mindst det globale klimaproblem om, hvordan vi sikrer os en verden uden ringere klima for os selv og vores efterkommere langt ud i fremtiden.

En stadig voksende del af verdens befolkning oplever klimaforandringerne som en trussel mod levevilkårene, og spørgsmålet er, hvordan man kan overbevise »den Enkelte« om, at han kan gøre noget for at mindske denne trussel.

For at hjælpe mennesker med at omsætte, hvad man kan kalde deres 'klimabevidsthed' til aktiv handling, kan man ikke nøjes med at give dem viden om klimaets 'sande tilstand' eller fortælle dem, hvordan samfundet tager vare på udviklingen, men må først og fremmest finde den enkelte der, hvor han eller hun er, »og begynde der«.

Man skal ikke blot levere mere viden og holdbar teori, men først og fremmest skal man sætte sig ind i, hvad der gør det vanskeligt for hvert enkelt individ, familie, arbejdsplads og virksomhed at omsætte bevidstheden om, at der må gøres noget, til virkelig at gøre noget.

Problemet i dag er ikke, at der mangler viden eller gode råd², men derimod at bevidsthedsbarrierer for miljøansvarlig handling tårner sig op for den enkelte. Sagen er, at apostlen Paulus' berømte sentens: »det gode, som jeg vil, det gør jeg ikke, og det onde, som jeg ikke vil, det gør jeg«, er blevet sand på et plan, hvor vi ikke hidtil har forestillet os det. Den miljøbevidsthed, vi har, udmønter vi ikke i handlinger, og de miljøskadelige handlinger, vi ikke vil gøre, dem gør vi.

Der er i dag overvejende to former for forskning vedrørende klimaforandringerne indflydelse på mennesker og samfund: Dels undersøgelser af miljø- og klimabevidstheden i befolkningerne og dels forskning i hvor

sårbare mennesker og samfund er overfor klimaforandringer, samt i hvor høj grad tilpasninger er mulige.

Den første type ses f.eks. i en undersøgelse om »de holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse«, der blev fremlagt den 29. marts 2007 af *Mandag Morgen*. Den viste, at blot én ud af 10 danskere mener, at klimaændringerne endnu ikke er en realitet (mod 2 ud af 10 i 2003), og at 4 ud af 5 mener, at klimaforandringerne først og fremmest er menneskeskabte. Men undersøgelsen viste også, at mange danskere føler, at de har for ringe viden om, hvad de kan gøre for at reducere udledningen af drivhusgasser. Det fremgik desuden, at meget få danskere er klar over, hvor meget CO₂ de selv udleder, og at Danmark er et af de lande, der udleder mest CO₂ (12,1 ton pr. person i 2005).

Problemet med en sådan undersøgelse er, at øget viden, om hvor galt det står til, ikke er nok, men tværtimod kan øge passiviteten, fordi opgaven kan forekomme alt for stor for den enkelte. Og paradoksalt nok hjælper det ikke nødvendigvis, at regering og folketing sætter sig i spidsen for kollektive klimaforanstaltninger. Dette kan have den stik modsatte effekt og øge den enkelte borgers passivitet i miljø- og klimaspørgsmål, fordi man slår sig til ro med, at samfundets ledere nu handler på disse områder.

Dette problem belyser vi ikke her, men indskrænker vores fokus til at gælde de fysiske og psykiske barrierer for klimabevidstheden, og ikke barriererne for den enkeltes udmøntning af den i praksis.

Den anden form for forskning med fokus på menneskers og samfunds sårbarhed og mulige tilpasning var f.eks. emne for en konference i London, *Living with Climate Change: Are there limits to adaptation* (7.-8. februar 2008) arrangeret af Tyndall Centre for Climate Change Research og Oslo Universitet. Nogle af bidragene til denne konference handlede om kulturelle og sociale barrierer, men flere angik kun barriererne i den tredje verdens lande (Peru, Brasilien, afrikanske lande osv.), ikke i Europa. Det er naturligvis ikke uden betydning for den enkelte, hvordan organiseringen af et samfund, og de værdier som knytter sig dertil skaber barrierer for tilpasningen, og det er væsentligt at klargøre, om der er uoverstigelige grænser for, hvordan et samfund kan omstille sig til de truende klimaforandringer. Det er naturligvis også vigtigt at vise, hvordan usikkerheden, der ofte gør sig gældende i forudsigelserne om forandringerne, svækker tilpasningsparatheden.

Men den individuelle og ideologisk betingede afmagt hos den enkelte blev ikke taget i betragtning på denne konference.

Der mangler derfor et vigtigt aspekt i forskningen – nemlig, hvordan den enkelte borger i familien, på arbejdspladsen og i virksomheden oplever miljø- og klimaproblemet, og hvordan man kan »finde ham der, hvor han er, og begynde der«. Der er brug for undersøgelser, som sætter fokus på den modsætning mellem miljøbevidsthed og miljøhandling, som den enkelte føler, og dermed på alle de barrierer for ansvarlig handling, der kan vise sig i den enkeltes bevidsthed.

Denne forskning må være en indsamling af erfaringer af, hvordan denne modsætning opleves af borgerne i praksis, og hvilke barrierer man må regne med, og den må udføres i sammenhæng med en overvejelse over eller et bud på, hvilket syn på menneske, samfund og natur, der kan bidrage til at overvinde barriererne. Selvom en sådan forskning og overvejelse står svagest i dag, er det dog nok den, der er mest brug for, hvis de forskellige kampagner for at mobilisere de enkelte skal batte noget.

I Danmark er psykologen Jeppe Læssøe ved Danmarks Pædagogiske Universitetsskole en af de få, der har forsket i hverdagslivet for at opspore de kræfter, der kan fremme og hæmme vores medvirken til sikring af en bæredygtig udvikling. Han har arbejdet med undersøgelser af de sociale og psykologiske betingelser for lokal borgerdeltagelse i miljøprojekter, med grønne familiers forskellige levemåder og erfaringer, samt med et mere teoretisk projekt om sammenhænge mellem livsstilsudvikling, forbrugs-vækstens psykologi og strategier for en bæredygtig udvikling. Han har især analyseret de barrierer, der kan dannes af livsstilen, af de samfundsmæssige rammebetingelser, af sociale relationer og af de personlige psykologiske forudsætninger såsom miljøstress, fortrængning og manglende nytteoplevelse.

Som en af de få arbejder i udlandet kan nævnes en tysk ph.d.-afhandling om *Miljøetik og miljøhandling* af Christoph Baumgartner³ fra Erhard Karls Universität i Tübingen. Baumgartner sætter direkte fokus på modsætningen mellem omverdensbevidsthed (vi ved godt, der burde handles) og -handling (vi gør ikke noget) og henviser til en række barrierer, som hindrer det miljøbevidste menneske i at udmønte sin bevidsthed i handling. Han fremhæver både de fysiske hindringer for handling (de komplekse, usynlige, snigende farer, vi opdager for sent) og de psykiske hindringer

(afmagtsfølelsen, fatalismen, den rent økonomiske tænkning, vanetænkningen osv.), der blokerer »den økologisk ansvarlige handlen«. ⁴

Denne form for forskning og refleksion forekommer os at være den vigtigste, hvis man for alvor vil sætte gang i en folkebevægelse for miljøet.

Vi vil gå en anden vej end Baumgartner og ikke blot se overvindelsen af barriererne for miljøbevidstheden som et spørgsmål om individuel moral, men som et spørgsmål om samfundsansvar. Derfor vil vi i gennemgangen af de enkelte barrierer lægge vægt på, hvordan de blokerer samfundsansvaret, dvs. ansvaret ikke blot for det lokale samfund men for det globale samfund.

Derfor vil vores undersøgelse munde ud i en overvejelse om, hvordan den nye verdensborgerlige bevidsthed, der har vokset sig stærk i det seneste årti, kan blive en løftestang for den praktiske udmøntning af miljø- og ikke mindst klimabevidstheden i den enkelte; den klimabevidste forstår sig som verdensborger, der både er et selvstændigt individ (og ikke blot statsborger) og et politisk væsen med et medansvar for hele kloden.

De fysiske barrierer, dvs. barrierer der blokerer for erkendelsen af den fysiske verdens tilstand, er først og fremmest:

Usynligheden. Vi er vant til at kunne se eller mærke forhindringer for vores handlinger, men den øgede kuldioxid i luften kan hverken ses eller mærkes, og selvom vi f.eks. kan mærke en mildere vinter, kan vi ikke se eller mærke årsagen til den. Indsigten i årsagerne til den globale opvarmning bygger, som så mange videnskabelige indsigter, på målinger og koordinering af forskningsresultater, der kun kan forstås af specialister. Vi kan ganske vist se billeder af landskaber, hvor f.eks. gletsjere er svundet ind i forhold til ældre billeder, men vi kan ikke se, at nedsmeltningen er menneskeskabt.

Kompleksiteten. Vi er nødt til at forenkle de ting, vi forestiller os. Klodens klimasystemer har en kompleksitet, der ikke uden videre er fattelig for os, men er et grundvilkår for den videnskabelige undersøgelse. Det medfører, at vi aldrig kan få fuld sikkerhed for, at resultaterne fortæller os alt, hvad vi behøver at vide. De beslutninger på samfundsplan, vi træffer på baggrund heraf, er derfor altid forbundet med en usikkerhed eller ligefrem en fare for ikke at være hensigtsmæssige og ikke at have den ønskede effekt.

Umærkeligheden. De fysiske barrierer dannes imidlertid ikke blot af en usynlighed og en kompleksitet, men også af at virkningerne ofte er ophobende og forskudte. De forstås kun over tid og svarer derfor ikke til de virkninger, vi normalt oplever af vores handlinger. Således har miljø-

forandringerne ofte en snigende karakter af umærkelige små skridt, som forskerne kan konstatere ved beregninger over tid af mikroskopiske ændringer, men som vi ikke ser eller mærker.

Overfor de fysiske barrierer, må man først og fremmest afklare, hvori de består, og hvordan de dannes. Her kan mere viden om vilkårene for videnskabelig erkendelse i almindelighed og erkendelsen af klimaets fysik i særdeleshed være meget nyttig. Det må også påvises, at usikkerheden selv i den mest sandsynlige erkendelse af klimaproblematikken ikke kan bruges til at benægte denne erkendelse. Det er nok med gode grunde, men et absolut sikkerhedsnet imod fejltagelser findes ikke.

Endnu mere blokerende er imidlertid de psykiske barrierer, dvs. de ideer om os selv og naturen, der blokerer for den enkeltes ansvarlige praksis, ikke mindst:

Fatalismen eller 'skæbnetroen'. Denne medfører en handlingslammelse, fordi den antager, at al vores indsats for miljøet ikke tæller mere end en 'skrædder i helvede', og at de teknologiske tiltag såsom grøn energi, forfinet udnyttelse af ressourcer osv. er 'teknologiske lappeløsninger', der er skalleskjul for magtesløsheden.

Denne fatalisme er en deterministisk livsanskuelse. Den genfindes både hos klimaets frontkæmpere og hos dets skeptikere. Dvs. dels hos dem, der ikke mener, at den globale opvarmning er menneskeskabt, men er uundgåelig på grund af solens stråling og andre klimatiske faktorer, som mennesket ikke har nogen indflydelse på og dels hos dem, der mener, at opvarmningen hovedsageligt er menneskeskabt men ikke kan bremses, enten fordi det er for sent, eller fordi for få mennesker kan overbevises om handling. Denne sidstnævnte form for fatalisme kan desuden være forbundet med en manglende tillid til, at politikerne tør foreslå eller kan gennemføre de nødvendige foranstaltninger.

Ubetydelighedskomplekset. Det er fristende for det enkelte menneske at sige, at det intet kan udrette, fordi det resultat, man gerne vil nå, kun kan nås, hvis man er mange om at virkeliggøre det. Eftersom den enkelte som regel er ubetydelig som handlingsfaktor i store sammenhænge, slutter man, at ens egen handling ikke batter noget, når man ikke umiddelbart kan se, at andre vil handle med samme mål. Og det samme kan gælde handlingen som gruppe og som nation. Hvad nytter det f.eks., at Danmark reducerer sit CO₂-udslip betydeligt, hvis andre lande, og især store lande som USA og Kina, ikke gør det? Resultatet er, at man opgiver den miljøansvarlige handling.

Kortsynetheden. De fleste mennesker vil gerne sikre deres børn og evt. børnebørn gode muligheder for livsudfoldelse, men det kræver en ekstra anstrengelse at se langt ud over ens eget livs tidshorisont. En sådan anstrengelse har mennesker hidtil ikke behøvet at gøre, og der skal således brydes med naturlige tankevaner, hvis vi skal tænke på andre mennesker og livet på jorden mere end 100 år frem. Derfor er det svært at overbevise sig selv og andre om, at man kan bruge ressourcer på menneskehedens fjerne fremtid.

Overvindelsen af disse psykiske barrierer kræver ikke blot en øget indsigt i, hvordan mennesker oplever dem, og hvilken indflydelse de har på deres dagligliv. Den forudsætter også en klarlæggelse af, hvilke argumenter der kan overvinde dem og hvilke institutionelle ændringer, der må til, for at den ansvarlige miljøbevidsthed får rammer, der begunstiger den. Blandt andet må det man kan kalde 'katastroferetorikken' analyseres og diskuteres med henblik på, at miljøretorikken ikke skaber mere frygt, end der er videnskabeligt belæg for. Der må anvises veje til at finde midten mellem manipulation med folks følelser og en helt følelseskold intellektuel argumentation. Der behøves med andre ord en mere sober debat om klimaproblematikken, og det håber vi her at bidrage til.

Denne undersøgelse kan imidlertid kun være et første skridt til en mere omfattende forskning af blokeringer af miljø- og klimabevidstheden. Vi kan her kun bygge på formodninger om, hvordan barriererne opleves af den enkelte, og hvilke opfattelser af forholdet mellem mennesket og naturen, der gør sig gældende i blokeringerne af bevidstheden. Vi besidder hverken de 'feltundersøgelser', der kan give disse formodninger et solidt grundlag eller pædagogiske undersøgelser af, hvordan man på skoler og højskoler kan lære eleverne at overvinde barriererne. Men den filosofiske analyse, vi her kan foretage, er nødvendig for at orientere de sociologiske undersøgelser, der behøves af f.eks. erhvervslederens eller folkeskolelæreres oplevelse af barriererne, og den er det første skridt til udformningen af den dannelse og uddannelse, der behøves, hvis hele befolkningen skal engagere sig i kampen for et godt miljø og et godt klima. Vi vil således her filosofisk undersøge både de fysiske og psykiske barrierer for miljøbevidstheden med særligt henblik på klimaproblematikken og forsøge en realistisk gennemtænkning af mulighederne for og vanskelighederne ved at overvinde dem i et verdensborgerligt engagement.

DEL I

DE FYSISKE BARRIERER

KAPITEL 1

USYNLIGHEDEN SOM BARRIERE

Med FN's 4. vurderingsrapport⁵ i 2007 har klimadebatten i løbet af ganske kort tid skiftet fokus. Tidligere koncentrerede den sig om, hvorvidt der var videnskabeligt belæg for at tale om en global opvarmning, og om udviklingen i så fald kunne tilskrives menneskelige aktiviteter. I dag er det derimod kun en minoritet af forskere og debattører, som er tvivlende, og debattens fokus er flyttet til spørgsmålet om, hvordan vi bedst tackler situationen, og hvor langt vi skal gå i form af praktiske initiativer og økonomisk prioritering i kampen for at begrænse den globale opvarmning.

I diskussionen omkring tilpasning til den eksisterende udvikling og i diskussionen omkring begrænsning af de fremtidige skader på det globale klima møder den enkelte imidlertid en række fysiske hindringer, som betinger vores erkendelses- og refleksionsgrundlag. Problemet er nemlig, at vi ikke kan se den direkte kobling mellem den individuelle udledning af CO₂ og den globale opvarmning. Kun ad bagvejen – i det øjeblik klimaforandringerne viser sig – kan vi foretage denne kobling i bagklogskabens lys. Ikke alene står mennesket overfor at skulle tilpasse sin livsstil til en udvikling, som ingen umiddelbart kan se med det blotte øje. De beregninger og fremtidsscenarier, som videnskaben tilvejebringer, og som skal danne grundlag for vores etiske valg og handlinger, har tilmed en kompleksitet, som ikke umiddelbart lader sig forenkle, og som derfor betinger/begrænser vores mulighed for at træffe beslutninger på et sikkert grundlag. Konkret betyder dette, at vi kan overse vigtige faktorer, og at vi kan blive overmandet af den umærkelighed, hvormed den globale opvarmning finder sted, og som gør, at vi risikerer pludselig at stå ansigt til ansigt med en katastrofe, som vi ikke var opmærksomme på undervejs.

I dette og de følgende to kapitler redegøres der nærmere for de tre fysiske barrierer – usynligheden, kompleksiteten og umærkeligheden – som hindringer for erkendelsen af klimaproblematikken begyndende med *usynligheden*.

Den globale opvarmnings synliggørelse i bevidstheden

Den klare udmelding fra FN's klimapanel, Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), omkring den globale opvarmnings realitet og dens sammenhæng med udledningen af drivhusgasser, har for alvor sat den globale opvarmning på den politiske dagsorden. Både konklusionen på 2007-rapporten fra FN's klimapanel, den megen fokus på klimaproblematikken i medierne og ikke mindst tildelingen af Nobels fredspris til både klimapanelet og den tidligere amerikanske vicepræsident Al Gore har brændt den globale opvarmning fast på individets indre nethinde.

Den øgede opmærksomhed på denne opvarmnings konsekvenser har gjort, at der nu i højere grad end tidligere er en tendens til, at den enkelte borger kobler udsving i vejrforhold, såsom oversvømmelser og ekstreme nedbørsforhold, til opvarmningsproblematikken. Den globale opvarmning er så at sige blevet mere synlig i vores bevidsthed.⁶ Problemet er imidlertid, at selvom denne synlighed i folks bevidsthed kommer til udtryk i en bekymring for fremtiden og en umiddelbar ansvarsfølelse hos den individuelle borger, så fører den ikke i udpræget grad til aktiv handling.

Sammenligner man undersøgelser af borgernes viden og bevidsthed omkring den globale opvarmning, som er foretaget i Danmark i henholdsvis 2005 og 2007, fremgår det, at borgerne allerede i 2005 havde en relativ kraftig bevidsthed om den globale opvarmning og de dertil hørende problemer.⁷ Dog herskede der på dette tidspunkt en vis usikkerhed omkring, hvad drivhusgasser var, og i hvilke sammenhænge disse udledes. I 2007 viser en lignende undersøgelse, at op imod 85 % af de adspurgte borgere anerkender klimaforandringerne som en realitet og anser den globale opvarmning for at være et problem. Hele 77 % af de adspurgte mener, at den globale opvarmning vil påvirke deres hverdag og livskvalitet i nogen eller høj grad indenfor de næste 10-20 år.

Tendensen fra de danske undersøgelser ses også i en Eurobarometerundersøgelse fra 5. marts 2007 som omhandler energi- og klimaforandringer.⁸ Også her ser man, at halvdelen af de adspurgte udtrykker stor bekymring for klimaforandringerne, og yderligere 37 % siger, at de bekymrer sig i nogen grad. Hele 82 % af de adspurgte er bevidste om, at deres forbrug af energi og energiproduktion har en negativ effekt på klimaet. Der er med andre ord ingen tvivl om, at den globale opvarmning er blevet mere synlig i befolkningens bevidsthed både nationalt og internationalt. Synligheden i bevidstheden gør umiddelbart, at man er mere disponeret for at se og

slutte, at de ekstreme vejrforhold vi oplever, er konsekvenser af den globale opvarmning, som finder sted.

Men selvom den indre bevidsthed skærper opmærksomheden og får os til at tolke de ekstreme vejrforhold som et resultat af den globale opvarmning, er problemet, at vores egen erfaring ikke som sådan bekræfter den direkte sammenhæng mellem vore handlinger og udviklingen i det globale klima. Det skyldes, at vores 'oplevelse' af dette fænomen udelukkende er baseret på, hvad videnskabelige undersøgelser fortæller om klimaforandringerne og disses konsekvenser. Der er med andre ord tale om en synlighed, som er baseret på billeder og konklusioner, som på forhånd er fremlagt og draget for os.

I både den danske og i Eurobarometerundersøgelsen fremgår det, at størstedelen af de adspurgte mener, at de selv bør ændre deres adfærd og aktivt gøre en indsats i form af installering af energibesparende udstyr indenfor de næste 10 år. Alligevel er kun de færreste parate til at gå forrest og gøre en personlig indsats for at begrænse deres forbrug af CO₂, og det er påfaldende, at 82 % af de adspurgte mener, at den bedste måde at tackle klimaproblemerne på, er ved at fastsætte regler og reguleringer af forbrug af drivhusgasser fra EU's side.

Den globale opvarmnings fysiske usynlighed

De videnskabelige iagttagelser og målinger over en lang årrække er forudsætningen for, at vi overhovedet kan tale om en synlighed i den indre bevidsthed. Imidlertid er den globale opvarmning som fænomen en abstrakt størrelse, der ikke umiddelbart lader sig visualisere. Det, vi ser, når vi kobler eksperternes undersøgelser sammen med de billeder, vi ser i medierne, og med vore egne iagttagelser af vejret, er altid kun konsekvenser af opvarmningen. Selve opvarmningsprocessen kan derimod ikke iagttages med det blotte øje. Med andre ord skal handlingsmotivationen i realiteten hvile alene på den menneskelige evne til at associere det, vi ser, med abstrakt tænkning, og således reflektere over forholdet mellem synlig virkning og usynlig årsag. Derved bliver den globale opvarmnings usynlighed en mulig barriere for den enkeltes handlingsmotivation i to henseender, som begge knytter sig til menneskets evne til at associere: Årsagen er usynlig, og vores egen sårbarhed er usynlig.

- *Årsagen er usynlig.* Vi kan ikke se eller mærke det direkte led mellem de menneskelige aktiviteter og de forandringer i vejret, som registreres lokalt. Den umiddelbare reaktion er derfor at handle i forhold til opvarmningens konsekvenser ved f.eks. at sikre sig imod oversvømmelser, eller ved at gøre en indsats for at redde uddøende dyre- og plantearter og deres habitater, snarere end ved at handle i forhold til selve den globale opvarmning. Den globale opvarmnings fysiske usynlighed danner således en mulig barriere i bevidstheden, fordi handlingsmotivationen overvejende aktiveres, når man helt konkret kan koble egne handlinger til direkte konsekvenser. I forbindelse hermed ligger også et andet problem. Ikke alene er den globale opvarmning usynlig for 'mig', men konsekvenserne af 'mine handlinger' – hvad enten jeg handler aktivt for at bekæmpe opvarmningen eller ej – forbliver ligeledes usynlige. Dette gør handlingsmotivationen meget sårbar, da det umiddelbart falder mere naturligt at medvirke til en udvikling der, hvor man kan se, at det gør en forskel. Ydermere forstærkes usynligheden som barriere af, at også virkningen af handlingerne ikke viser sig før mange år ud i fremtiden. Alene de videnskabelige undersøgelser kan bekræfte og overbevise os om, at der er en sammenhæng mellem menneskelige handlinger og vejret. Den umiddelbare associationsrække i den enkeltes bevidsthed begrænser sig til forholdet mellem global opvarmning og vejrforandringer, hvorimod sammenhængen mellem 'mine' enkelte handlinger og klimaet er og forbliver fysisk usynlige.
- *Egen sårbarhed er usynlig.* Evnen til at associere klimaproblematikken med den personlige sårbarhed påvirker i høj grad handlingsmotivationen. Selvom man kan se forandringerne i vejret, associeres dette ikke umiddelbart til vores personlige livsstil eller for den sags skyld til helbred og sundhed. Associationsproblemet skærpes yderligere, når det drejer sig om forståelsen af forholdet mellem ekstreme vejrforhold og den enkeltes sårbarhed. Man bekymrer sig overvejende om fremtiden, men associerer ikke de allerede forekommende hedeølger, oversvømmelser eller for dens sags skyld truslen om spredning af sygdomme som malaria m.v. med ens egen hverdag. Det er således ikke nok, at vi præsenteres for risikoscenarier, der viser, at 'jeg' er i farezonen. En engelsk undersøgelse viser f.eks., at fordi de ældre, som indgår i undersøgelsen, ikke opfatter sig selv som sårbare overfor længerevarende hedeølger (heat stress), reagerer de snarere på den konkrete situation (ved f.eks. at rejse væk eller

ved at holde sig inden døre), end indser vigtigheden af at tilpasse sig til disse klimaforhold på længere sigt og handle derefter.⁹ Netop oplevelsen eller erkendelsen af en egen sårbarhed er afgørende for individets handlingsmotivation. Hvis man derfor forstår sin egen sårbarhed i forhold til en konkret fare i klimaet, er man formentlig mere tilbøjelig til at handle forebyggende, end hvis man ikke oplever denne sårbarhed.

Den globale opvarmning er abstrakt

Det, som synes afgørende, er, at sårbarheden ikke umiddelbart viser sig på det *individuelle* plan. Årsagen hertil kan meget vel være den distance, som den globale opvarmnings fysiske usynlighed skaber, når man ikke kan se en umiddelbar sammenhæng mellem egne handlinger og den sårbarhed, man som enkeltindivid pludselig risikerer at befinde sig i.

Der er således indikatorer i de forskellige undersøgelser af borgernes bevidsthed og holdning til klimaproblematikken, som angiver, at den globale opvarmnings usynlighed vedbliver som barriere, så længe den forbliver på det abstrakte plan. Hvis den enkeltes sårbarhed skal associeres til selve den globale opvarmning, ligger der umiddelbart en praktisk udfordring i at oplyse om, hvordan den globale opvarmning kan komme til udtryk i ekstreme lokale vejr-fænomener. Dertil kommer, hvordan der kan ske en spredning af sygdomme, som normalt ikke forekommer i vores del af verden. Sammen med en nærmere undersøgelse af, hvad der aktiverer den enkeltes oplevelse af sårbarhed, kan en konkretisering af de lokale klimaforandringer og disses betydning derfor være nødvendig for en forståelse af, hvad den globale opvarmning betyder for 'mig' og dermed også for min motivering til at handle på basis af den personlige ansvarsfølelse.

KAPITEL 2

KOMPLEKSITETEN SOM BARRIERE

Selvom medlemmerne af FN's klimapanel både er enige om, at den globale opvarmning er en realitet, og at den er stærkt influeret af menneskelige aktiviteter, så er man meget forsigtige med hensyn til forudsigelser om de helt konkrete regionale og lokale forandringer. Den 4. vurderingsrapport påpeger således, at de er vanskelige at vurdere, fordi man ikke kan forudsige evnen til tilpasning, ligesom der kan være ikke-klimatiske faktorer, der spiller ind på regionale forandringer. Dette illustrerer et problem ved den globale opvarmning, som i virkeligheden ikke så meget knytter sig til selve klimaspørgsmålet men derimod til den kompleksitet, som er forbundet med den måde, hvorpå vi taler om problemerne om den globale opvarmning. Den globale opvarmning udgør det sociologen Niklas Luhmann har kaldt en 'økologisk fare'. Dermed menes, at den globale opvarmning er et omverdensproblem, som udgør en fare for samfundet, og som derfor kræver en både lokal og global indsats, der stiller krav om 'økologisk kommunikation', dvs. om global information, diskussion og fælles aktion.

Økologiske farer opstår eller viser sig således ikke af sig selv, men kræver, at samfundet reagerer på omverdenen og anerkender, at den udvikling, der finder sted, er et problem. Derfor kan man sige, at hvis der ikke var noget, der som sådan kunne true den eksisterende samfundskommunikation eller det sociale fællesskab, ville det næppe vinde klangbund. De økologiske farer anerkendes og formidles først som økologisk kommunikation i det øjeblik, der er bevægelser eller protester i samfundet, der f.eks. gør opmærksom på, at den globale opvarmning er et problem eller rettere en samfundsmæssig fare.

Økologiske farer og økologisk kommunikation som et udtryk for kompleksitet

Økologisk kommunikation er et forsøg på at ansue samfundet og dets forhold til omverdenen (dvs. forholdet mellem samfund og naturen/miljøet)

som helhed med henblik på at skabe en samfundsmæssig bevidsthed om de økologiske farer, som overvejende er frembragt af samfundets teknologiske udvikling.¹⁰

Kendetegnet for denne kommunikation er, at den er præget af indre forskelligheder, der afhænger af 'øjet der ser'. De konsekvenser som f.eks. den globale opvarmning kan resultere i, formidles og behandles derfor forskelligt, alt efter hvilket system de kommunikerer i. Således vil biologen uden tvivl anskue klimaproblematikken og de mest centrale problemstillinger fra en anden synsvinkel end sociologen eller økonomen, og samtidig vil de forskellige parter også redegøre for problematikken på forskellig måde og have forskellige udlægninger af 'sandheden'. Resultatet er således, at selvom den økologiske kommunikation tilstræber et helhedsbillede, så blotlægger den i stedet en kompleksitet af måder, på hvilke man kan anskue eller iagttage økologiske farer, som f.eks. den globale opvarmning. Dette forklarer, at der er uenighed om, hvordan de økologiske farer skal tackles, og om hvilke 'løsningsmodeller', der er bedst. Klimaproblematikken er ikke et simpelt regnestykke mellem mennesket og miljøet.

Vi står med andre ord overfor en kompleksitet af faktorer, som gør det vanskeligt for os at gennemskue og overskue hvilke valg, der er de mest hensigtsmæssige i forhold til at sikre en bæredygtig udvikling. Derfor er der ikke ét budskab, men en kompleksitet af bud på, hvorledes f.eks. en bæredygtig udvikling skal tilvejebringes. For så vidt ligger der et paradoks i denne kompleksitet, idet den er en konsekvens af naturvidenskabens bestræbelse på at få en større indsigt i og bedre overblik over, hvordan verden er sammensat, og hvorledes mennesket og naturen påvirker hinanden. Komplexiteten tvinger os til at erkende, at jo mere viden vi tilegner os, jo større er den kompleksitet, som vi står overfor at skulle tackle i vores etiske stillingtagen til, hvilke handlinger vi må foretage for at sikre en bæredygtig udvikling. Derved bliver kompleksiteten en mulig barriere for den menneskelige handlingsmotivation.

Komplexiteten i moderne videnskab og dens betingelse for den menneskelige erkendelse

Spørgsmålet er, hvad det er for faktorer ved kompleksiteten, som gør den til en mulig barriere for det enkelte menneskes erkendelse af et personligt ansvar og for motivering af et sådant ansvar?

Fra 2. halvdel af det 20.ende århundrede er kompleksitetsforståelsen ændret med det naturvidenskabelige verdensbillede og specielt med opdagelsen af kvantemekanikken og kaosteori. Hvor den klassiske kompleksitetsforståelse overvejende udtrykker, at noget er kompliceret, fordi der er mange hensyn at tage i betragtning, ligger der i den moderne kompleksitetsforståelse en indviklethed, som i sig selv udelukker en helhedsanskuelse. Med den moderne kompleksitetsforståelse betragtes verden ganske vist i udgangspunktet som et hele, men når man iagttager den nærmere, viser den sig at bestå af et uendeligt antal dele, som alle er faktorer, der spiller ind på, hvorledes ting kommer til udtryk i verden. De enkelte dele kan hele tiden deles i flere, og sammenhængen mellem disse dele bliver i sidste ende helt umulig at holde styr på.

Kendetegnende for det fysiske verdensbillede med kvantemekanik og kaosteori er netop, at *sandsynlighed* erstatter sikker viden og logisk slutning fra årsag til virkning. Latent i denne kompleksitetsforståelse ligger således et opgør med begrebet sikkerhed, fordi den helhedsanskuelse, som er påkrævet for at tale om sikkerhed, og påvirkningen mellem de forskellige 'dele' eller 'systemer', i sig selv udelukker, at man kan forudsige eller beregne sig frem til et endelig resultat.

Mennesket lever således i det som sociologen Ulrich Beck har beskrevet som et 'risikosamfund', hvor vi tvinges til at operere med 'farer' og 'risiko'.¹¹ Derfor ligger beslutningen om 'verdens fremtid' i menneskets hænder og ikke i en 'ydre objektiv sandhed'; den må findes i en debat om bæredygtighed, om etisk ansvar og om, hvilke værdier og prioriteringer, der skal lægges til grund for de beslutninger, der træffes.

I klimaproblematikken står vi altid overfor det problem, at der er en faktor i de beregnede fremtidsscenerier, som vi ikke har kalkuleret med. Den risiko, vi tager, kan udgøre en fare for nogle andre. Kompleksitet sætter mennesket i et nyt lys i forhold til tidligere individualistiske opfattelser af mennesket. Det er ikke længere muligt at adskille menneskelige forhold fra omverdenen, og heller ikke længere muligt at isolere en problematik fra en anden, uden at dette i sig selv bliver en risiko, man må forholde sig til. Vi må ikke alene forholde os til fremtidsscenerier baseret på beregninger af eksisterende data, men også se i øjnene, at det helhedsbillede, som tegner sig af klimaforandringerne og den menneskelige indflydelse herpå, er baseret på fortolkning af forskellige data, der alle er forbundet med usikkerhed omkring forholdet mellem, hvad der er 'menneskeskabt', og hvad der er

'naturligt'. Komplexiteten i klimaproblemet opleves som overvældende, både fordi vi ikke kan forudsige den globale opvarmning med sikkerhed, og hvilke konsekvenser den vil få for vores dagligdag, og fordi vi ikke kan rumme alle de omverdensproblemer, som vi præsenteres for. Komplexiteten bliver en fremmedgørende barriere, der gør det vanskeligt for den enkelte at hægte det personlige ansvar op på noget konkret. Det kan derfor være vanskeligt for individet at forholde sig helt konkret til problematikken uden at blive overvældet af kompleksiteten og føle sig magtesløs og handlingslammet som enkelt individ.

Men her kan erkendelsen af forholdet mellem de økologiske farer som en kommunikation om omverdensproblemer, der udelukkende tilvejebringes, når omverdensproblemerne erkendes, bringes ind i billedet og bruges til at vende kompleksiteten til en konstruktiv samfundsmekanisme. Således kan man som Luhmann påpege, at bl.a. folkebevægelser eller organisationer, som handler i protest eller går i front, er en positiv dynamik i retning af at skabe økologisk kommunikation om omverdensproblemer. Den kan således synliggøre forholdet mellem risiko og fare. I det øjeblik folkebevægelsen i kraft af sine aktive handlinger signalerer, at der er tale om en fare, man møder, og samtidig oplever, at de risici, man løber, er uundgåelige, betyder det i praksis, at uenigheder og forskelle i opfattelser bliver udtrykt, og at det bliver klart, at der ikke kun findes én løsning på spørgsmålet om bæredygtighed i forhold til klimadebatten. Dermed bliver det klart, at man, selvom man personligt er villig til at tage et ansvar, ikke kan regne med, at andre er villige til at gøre det samme, eftersom de kan have en anden opfattelse af verden.

Denne indsigt forsoner ikke de debatterende parter i bæredygtighedsdebatten, men den er en hjælp til at understrege forskelle og synliggøre meningsforskelle og grundlæggende natursyn med henblik på at kunne håndtere disse forskelle i beslutningsprocesser.¹²

Oplevelsen af den manglende sikkerhed og kompleksiteten, der kommer til udtryk i den mangesidede kommunikation vedrørende den globale opvarmning, kan umiddelbart opleves som en barriere for den enkeltes motivering af et personligt ansvar. Ikke desto mindre er det netop i den økologiske kommunikations indre mekanisme, at man skal finde vejen til at bryde den handlingslammende kompleksitet. Når f.eks. *Mandag Morgen* i sin undersøgelse konkluderer, at der er tale om grobund for et folkeligt opbrud i retning af en vilje til at handle på klimaudfordringen, kan dette i sig selv tolkes som et første led i retning af at bryde kompleksiteten som barriere i kli-

madebatten. De fleste af de miljøorienterede problemer, der gør sig gældende i dag, virker ud over de nationale grænser og kræver opmærksomhed på globalt plan; derved understreges behovet for politisk samarbejde i et verdensborgerligt fællesskab på tværs af kulturer og fysiske landegrænser. Såvel FN's rammekonvention om klimaforandringer (UNFCCC), Rio-deklarationen og Kyoto-protokollen kan således ses som eksempler på, at man på globalt plan forsøger at handle på trods af eller måske snarere i kraft af kompleksiteten.

I dette kapitel har vi redegjort for, hvorledes den kompleksitet, som karakteriserer såvel videnskabens verdensbillede som den samfundsmæssige kommunikation om global opvarmning, kan optræde som en barriere i den enkeltes bevidsthed. Den umiddelbare barriere ligger i, at kompleksiteten udløser en følelse af overvældelse og handlingslammelse, som overvejende knytter sig til oplevelsen af ikke at kunne opnå viden nok, eftersom viden medfører et behov for mere viden og så fremdeles i en uendelighed. De videnskabelige undersøgelser og ekspertvurderinger supplerer ikke altid hinanden, men kan ofte ligefrem pege i modsatte retninger. Dette er et grundlæggende problem ved kompleksiteten, som gør, at jo mere viden vi præsenteres for og indser, at vi har behov for, desto større risiko er der for, at vi ikke længere tør stole på vores eget handlingsinstinkt og reagere aktivt på det, vi oplever som økologiske farer. Imidlertid viser sammenhængen mellem økologisk kommunikation og folkebevægelser, at en synliggørelse af kompleksiteten kan vendes til noget positivt, og være en styrke i bæredygtighedsdebatten.

KAPITEL 3

UMÆRKEIGHEDEN SOM BARRIERE

Tidsdimensionen medfører en anden mulig barriere for den individuelle bevidsthed om nødvendigheden af et personligt ansvar: *Umærkeligheden*. Den globale opvarmnings konsekvenser kommer snigende, så vi vænner os til klimaforandringerne, før vi opdager dem og derfor forholder os til risikoen i den tro, at vi kan kontrollere udviklingen. Men vi overser, at risikoen kan vise sig som en fare, der ikke alene truer andre, men også os selv.

I dette kapitel ses nærmere på umærkeligheden som en mulig fysisk barriere, der knytter sig til usynlighedsproblematikken, og som er et af kendetegnene for den globale opvarmning som økologisk fare.

Umærkeligheden som barriere i relation til usynligheden

De forandringer, som sker i form af en global opvarmning, sker gradvist uden, at man egentlig lægger mærke til dem. Det betyder, at selvom vi måske godt i nogle tilfælde kan se forandringer og samtidig erkende disse som led i den globale opvarmning, er forandringerne almindeligvis små og påvirker som oftest ikke vores livsstil i synderlig grad.

Imidlertid ved vi ikke, om forandringerne gradvist vil give sig udslag i større konsekvenser for vores livsstil, eller om de på et tidspunkt ikke længere vil udvikle sig roligt, men pludselig vil vise sig som en naturkatastrofe. Selvom de tidshorisonter på 20, 50 og 100 år, der præsenteres af FN's klimapanel i de foreliggende fremtidsscenerier, er meget korte i forhold til menneskehedens og klodens alder, er der stadigvæk tale om tidshorisonter, som den enkelte ikke vil betragte som 'lige om hjørnet'. Disse aspekter i umærkeligheden kan i sig selv opleves som handlingslammende, enten fordi den enkelte ikke føler ansvaret så påtrængende eller vedkommende, eller fordi den enkelte overvældes af angsten og giver op ud fra holdningen, »hvad nytter det, at jeg gør noget, hvis det alligevel går galt«.

Umærkeligheden som barriere knytter sig her i meget høj grad til usynlighedens barriere og til de mekanismer, som gør sig gældende i den forbindelse.

Det, at den globale opvarmning *kommer snigende*, gør nemlig, at vi ikke mærker forandringen og ikke fysisk kobler den globale opvarmning til de problemer, vi måtte stå overfor. Dertil kommer, at mange mennesker i de nordligste og sydligste egne af verden ikke vil mærke den globale opvarmning på egen krop, og hvis man gør, kan den bare føles 'behagelig' i form af et tidligere forår og et lunere klima, som det umiddelbart vil være svært at se det faretruende i.

I det øjeblik klimaforandringerne påvirker vores liv praktisk og økonomisk, f.eks. i form af materiel skade på vores ejendele eller ligefrem tab af liv forårsaget af ekstreme vejrforhold, bliver de pludselig vedkommende og konkrete. Og først i det øjeblik, hvor klimaforandringerne ikke længere er noget, vi blot bliver præsenteret for i medierne, er det let at indse, at klimaproblematikken vedrører 'mig' og ikke bare 'de andre'.

Men umærkeligheden er også en mulig fysisk barriere for erkendelsen i den forstand, at når noget sker umærkeligt, værner vi os til forandringerne, før vi opdager dem. Derfor kan klimaforandringerne let blive anset for at være en risiko blandt mange andre, vi kan beregne og på den måde kontrollere, og/eller de kan anses for at være ubetydelige eller ligefrem 'normale'. Dermed risikerer vi at overse 'faren', som aktiverer frygten og dermed også stimulerer den økologiske kommunikation, der er nødvendig for at motivere det personlige såvel som det kollektive ansvar i form af en egentlig bæredygtighedsetik.

Umærkeligheden som barriere i relation til kompleksiteten

Når man læser FN's Klimapanel 4. vurderingsrapport, møder man en usikkerhedsterminologi, som gennemsyrrer alle panelets udtalelser. Den samlede vurderingsrapport samt de tre delrapporter præsenterer sine vurderinger ud fra en terminologi, som refererer til forskellige sandsynlighedsniveauer og taler ikke på noget tidspunkt om sikre konklusioner.¹³

Mangelen på sikkerhed levner altid plads til tvivl og usikkerhed omkring effekten af vores indsats og faren ved den globale opvarmning, som kan medføre en handlingslammelse. Det er, som påpeget i forrige kapitel om kompleksiteten, ikke muligt at få et helhedsbillede af fremtiden, ligesom det ikke er muligt at afdække kompleksiteten og dermed få et fuldt risikooverblik over den globale opvarmnings præcise konsekvenser. Derfor er der altid en risiko for, at det, vi gør, ikke er tilstrækkeligt, selvom vi tror det, og omvendt en sandsynlighed for, at vore handlinger i bagklogskabens lys kan synes overdrevne eller i værste fald forgæves.

I kraft af tidsdimensionen kan begreberne risiko og fare let sammenblandes eller overlappe hinanden. Fremtiden er og bliver uforudsigelig, uanset hvor stor forsigtighed man end måtte gå frem med, når man beregner en risiko. Tidsdimensionen gør det endnu sværere at tage rationelle beslutninger ud fra risikoberegninger, fordi det gør det vanskeligt at skelne mellem, hvad der er risiko, og hvad der er fare.

Enhver beregning af risiko for fremtidig skade tydeliggør, at en kommende skade afhænger af nutidige beslutninger. Når sociologerne Ulrich Beck og Niklas Luhmann således i slutningen af 1980'erne bragte begrebet 'risikosamfund' på banen, er deres pointe i denne forbindelse at understrege forholdet mellem beslutningstagning og ansvaret. Således er måden, hvorpå vi håndterer og betragter et problem som 'den globale opvarmning', et produkt af den måde, vi iagttager samfundet på i mere generel forstand. Bevidstheden om, at mennesket ved sine aktiviteter griber ind i de naturlige systemer, giver på én gang en oplevelse af, at verden kan formes, forandres eller styres. Men med denne bevidsthed følger også en erkendelse af, at de beslutninger, vi tager (individuelt såvel som kollektivt), har konsekvenser, som ikke altid kan forudsiges, men kan vise sig at være uheldige og i værste fald katastrofale.

Når vi har at gøre med problemer såsom den globale opvarmning, giver det mere mening at sætte risikoperspektivet i forhold til noget andet. Dette andet er fareperspektivet. I risiko/fare-perspektivet ligger dels en erkendelse af, at menneskelige aktiviteter og beslutninger påvirker omverdenen, dels en erkendelse af et *ansvar*, som rækker ud over den almindelige forståelse af ansvar. Ansvaret i forhold til omverdensproblemer – såsom den globale opvarmning – er kendetegnet ved, at det ikke kan afgrænses rumligt, tidsligt og socialt, og der kan ikke kompenseres for forandringerne, når skaden er sket. Den globale opvarmning som fænomen udgør en fare for os, netop fordi vi ikke kan forudsige og beregne den. Problemet med 'faren' er imidlertid, at den let kan anvendes som en undskyldning for at fralægge sig ansvaret. Man kan jo, mener man, ikke gøres ansvarlig, når man ikke kalkulerede med skaden i sin risikoberegning.

Kendetegnende ved umærkeligheden som mulig barriere for erkendelse af et individuelt ansvar og for ansvarlig handling, er dens tætte sammenhæng med såvel usynlighedens som kompleksitetens mulige barrierer.

Således ligger der umiddelbart to udfordringer i umærkeligheden som barriere:

- Dels synes der at være et umiddelbart behov for en nærmere undersøgelse af, hvorledes 'den globale opvarmning' kan konkretiseres således, at individet lettere kan omsætte oplevelsen af et ansvar til konkrete handlinger.
- Dels ligger der en udfordring i at kommunikere faren på en måde, så denne ikke virker handlingslammende, men derimod motiverende i den forstand, at den udløser en bevidsthed om, at det at vælge *ikke at handle* også er en handling, men en handling som umiddelbart modsiger ansvaret.

Udfordringen med henblik på at overvinde umærkeligheden som barriere ligger således i at fremhæve fareperspektivet som ansvarsmotiverende ved at appellere til menneskets mulighed for at forme og styre verden uden samtidig at gøre brug af en katastroferetorik, der får faren til at synes så frygtindgydende og uoverkommelig, at det blokerer for en motivering af ansvaret og den ansvarlige handling.

I de forudgående tre kapitler har vi forsøgt at kortlægge usynligheden, kompleksiteten og umærkeligheden som fysiske aspekter ved den globale opvarmning.

På baggrund af de bevidsthedsmæssige og erkendelsesmæssige barrierer, som ligger i den globale opvarmnings usynlighed, kompleksitet og umærkelighed, står det klart, at aktiveringen af det personlige ansvar først og fremmest må ske gennem en øget samfundsmæssig debat og formidling af den globale opvarmnings konsekvenser for den enkelte gennem især medier, skoler og folkehøjskoler.

For at overvinde de fysiske barrierer i forhold til handlingsmotivationen og det personlige ansvar i klimaproblematikken, må der findes en balance mellem formidlingen af den globale opvarmning som et alvorligt problem, der kræver handling på alle samfundsplaner, både kollektiv og individuel handling, og formidlingen af den som et problem, der kan håndteres gennem afvejning af risici og prioriteringer. Hvor den første type formidling fremhæver fareperspektivet som nødvendigt for at motivere det individuelle ansvar, er den anden type formidling med til at konkretisere og give den enkelte mulighed for at projicere ansvaret ud i form af handling i forhold til en konkret problematik.

I de følgende kapitler sætter vi fokus på *de psykiske barrierer*, som kan opstå i den enkeltes bevidsthed og ligge til hinder for, at den enkelte tager et ansvar.

DEL II

DE PSYKISKE BARRIERER

KAPITEL 4

NATURSYN I KLIMADEBATTEN

Global opvarmning, drivhus effekt, klimaforandringer, oversvømmelser, tørke, storme, øget vandstand i verdenshavene...

Vi bombarderes dagligt med nyheder om, hvor galt det står til med klimaet på vores klode. Fra den ene grøft, nemlig miljøforkæmpernes, vil dommedagsprofetierne næsten ingen ende tage. Det handler om at gøre noget nu, ellers er det for sent. Skeptikerne får derimod ens adrenalin til at falde til ro i en grad, som måske er lidt for 'cool', når det kommer til stykket. Men hvad skal vi egentlig tro, og hvordan skal vi i praksis forholde os til de meget blandede beskeder, vi får om klodens tilstand?

I forhold til klimadebatten er det centralt at spørge, hvorfor nogle betragter den globale opvarmning som overhængende fare og andre som en problematik, der bør behandles på lige fod med mange andre samfundsproblemer. Det, som sættes på spidsen i begge debatter, er spørgsmålet om, hvorvidt eller i hvilket omfang mennesket skal begrænse sine aktiviteter eller lægge bånd på sig selv i forhold til den ikke-menneskelige natur. Svaret er ikke ligetil og afhænger af, hvilket natursyn eller hvilken naturopfattelse, der ligger til grund for de værdier, som udtrykkes.

Myter om naturen i klimadebatten

Det kan være hensigtsmæssigt at betragte klimadebattens argumentationer som udtryk for forskellige *naturopfattelser*, dvs. ideer om naturens væsen som sådant. Lidt firkantet kan man beskrive miljø- og klimadebattens argumenter under fire grundlæggende myter om naturen,¹⁴ der danner basis for bestemte måder at forholde sig til miljøspørgsmål på. Der er tale om 'myter' i den forstand, at det er fire naturopfattelser, der hver især anvendes, som om der var tale om en absolut eller metafysisk definition af naturens væsen. Disse 'myter' repræsenterer bestemte opfattelser af den ikke-menneskelige natur, og disse opfattelser bruges som 'rationelt' fundament i klimadebattens forskellige argumentationer.¹⁵ Man taler således om:

- *den robuste natur*, som mennesket eller menneskelige aktiviteter ikke kan rokke ved. Hvor meget vi end forurener, så finder 'naturen' en måde at regulere sig i forhold til dette på.
- *den lunefulde natur*, som mennesket hverken er i stand til at forudsige eller ændre på, og som ikke lader sig administrere eller regulere gennem politiske tiltag eller individets handlinger.
- *den tolerante natur*, som kræver en hvis grad af administration af mennesket. Generelt set er regulering ikke nødvendig, men i visse tilfælde er mennesket i stand til at påvirke naturen i en sådan grad, at dens tolerancetærskel overskrides, og katastrofen indtræder.
- *den skrøbelige natur*, som er sårbar overfor den mindste påvirkning. Denne opfattelse af naturen appellerer til menneskets etiske ansvar i ekstrem grad.¹⁶

Med disse fire 'myter' er der tale om en identifikation af nogle grundlæggende opfattelser, som spiller en væsentlig rolle i politisk såvel som samfundsmæssig debat om problemer som f.eks. global opvarmning, og som anvendt overfor hinanden skaber en grundlæggende diversitet i klimadebatten, der vanskeliggør muligheden for at komme til enighed.

Det handler således *ikke* om finde den rigtige 'myte' – 'sandheden' – og konkludere, hvem der har ret i klimadebatten. Det handler derimod om at påpege, at 'sandheden' ikke er absolut, og om at finde en måde at kortlægge, forstå og håndtere den diversitet af argumentationer, som kommer til udtryk i miljødebatten generelt, og som skaber de grundlæggende uenigheder, især i klimadebatten.

Det er vigtigt at understrege, at der ikke er tale om en total opløsning af 'den fysiske natur'. Den fysiske natur er virkelig, og videnskabens iagttagelser af klimaforandringerne er også virkelige, men den virkelighed, vi præsenteres for, afhænger i høj grad af, hvilke værdier der gør sig gældende i relation til denne virkelighed. Således er der ikke blandt eksperter uenighed om, at der finder en global opvarmning sted. Opvarmningen kan måles og ligeså kan forandringerne. Uenigheden opstår i fortolkningen af de data, som sammenkobler den menneskelige aktivitet og 'den omgivende natur'. Årsagen til, at uenigheden kan opstå, er netop den usikkerhed, som knytter sig til kompleksiteten som et grundvilkår for enhver videnskabelig iagttagelse. Hverken videnskabens formidling af resultater eller den politiske reaktion på disse resultater er 'værdineutrale' eller rettere 'myte-neutrale'.

Myter om naturen i spørgsmålet om tilpasning

I klimaproblematikken afspejles de forskellige myter især i forbindelse med den globale diskussion om, hvorledes mennesket *skal* tilpasse sig til klimaforandringerne, og i hvilket omfang det *kan* tilpasse sig. Med tilpasning menes der i denne sammenhæng tilpasning eller justering i naturlige og menneskelige systemer, baseret på faktiske eller forventede klimaændringer eller effekten af sådanne, og som kan afbøde skade eller udforske muligheden for fordele.¹⁷

I det øjeblik man taler om tilpasning, er man også nødt til at gøre sig klart, hvem eller hvad det er, som skal tilpasse sig, og hvad det er, man skal tilpasse sig til. Men der er langt fra enighed om, hvad man skal lægge i ordet 'tilpasning'. For nogle handler 'tilpasning' om at tage et aktivt ansvar for at værne om en sårbar natur, således at hverken denne eller mennesket i fremtiden lider under en skæbnesvanger katastrofe. For andre er tilpasning et passivt begreb i den forstand, at det ikke rummer nogen etisk forpligtelse, men udelukkende henviser til et rent teknisk spørgsmål om, hvad samfundet faktisk kan gøre for at bevare den eksisterende livsstil. Hvad man lægger i begrebet tilpasning, og hvorvidt dette kan motivere et etisk ansvar, afhænger derfor af, hvordan man opfatter den 'natur', som man skal tilpasse sig, og af hvilke værdier eller rettere hvilken bæredygtighedsetik man knytter til denne naturopfattelse.

De fire myter illustrerer de modsatrettede budskaber i den medieformidlede debat, som den enkelte borger må forholde sig til. Disse budskaber er i høj grad med til at skabe den bevidsthed, der i sidste ende skal motivere det personlige ansvar for en bæredygtig udvikling, ikke mindst i klimaproblematikken. Den enkelte borger skal omsætte de informationer, som kommunikerer i debatten og selv tage stilling. Dette kan være vanskeligt med så mange forskellige udlægninger af problematikken, særligt hvis disse ikke stemmer overens med den personlige oplevelse af naturen eller de personlige værdier i hverdagen.

KAPITEL 5

MAGTESLØSHEDEN OG DE PSYKISKE BARRIERER

Den eksisterende debat om den globale opvarmning er generelt præget af megen uenighed om, hvilke konsekvenser klimaforandringerne fører med sig. I debatten lægges vægt på vidt forskellige aspekter – de økologiske, de økonomiske og de sociale – som påvirkes af de politiske beslutninger omkring bekæmpelse af global opvarmning. Det, som springer i øjnene, er, hvor forskelligt udviklingen fremlægges og hvor forskelligt de forskere og politikere, som deltager i debatten, betragter såvel den ikke-menneskelige natur som menneskets og samfundets ansvar for den. For den enkelte kan det derfor være vanskeligt at få overblik over, hvad debatten egentlig handler om, og derfor endnu mere vanskeligt at danne sig en personlig mening, som kan motivere et individuelt ansvar i form af aktiv handling. Faren er, at individet mister fodfæstet og lader sig begrænse af en række bevidsthedsorienterede barrierer.

Ud over de fysiske barrierer ligger der således i selve koblingen mellem bæredygtig udvikling og borgerdeltagelse en række barrierer, som knytter sig til individets bevidsthed og dets motiver for handling i forhold til selve bæredygtighedstanken. Fælles for disse individuelt orienterede barrierer er, at de knytter sig til forståelsen af menneskets individuelle og samfundsmæssige rolle i forhold til en bæredygtig udvikling og ikke til forståelsen af den globale opvarmning som et fysisk fænomen.

Der kan tales om to kategorier af individuelt orienterede barrierer. Disse barrierer kan, som Jeppe Læssøe har gjort det, inddeles i to kategorier, nemlig *de strukturelle barrierer*, som knytter sig til individets personlige prioriteringer i dagligdagen, og som er afhængig af de samfundsmæssige strukturer, og *de psykiske barrierer*, der er faldgruber, som kan opstå i den enkeltes bevidsthed som en reaktion på den eksisterende debat.¹⁸

Den første kategori af barrierer hænger sammen med nogle generelle tendenser i samfundet. Det er strukturelle barrierer, der påvirker den enkeltes engagement, og som handler om den enkeltes *praktiske* priorite-

ringer i dagligdagen. Denne type barrierer er ofte blokerende for motiveringen af en indsats for miljøet med henblik på en bæredygtig udvikling, idet den får den enkelte til bevidst at vælge at prioritere andre ting, f.eks. på grund af tidspres i hverdagen.

Den anden kategori knytter sig direkte til bæredygtig udvikling som emne og som genstand for borgerdeltagelse.¹⁹ Det er *psykisk orienterede barrierer* af mere fundamental karakter, der kan stå i vejen for individets anerkendelse af eller bevidsthed om et personligt ansvar i forhold til spørgsmålet om bæredygtig udvikling.

I dette kapitel vil vi se nærmere på karakteren af det, vi her betegner som psykiske barrierer, og på nogle af de mest centrale faktorer i den eksisterende debat om global opvarmning og klimaproblemet, som kan udløse disse barrierer.

Magtesløsheden som grobund for barrierer

I forbindelse med klimaproblematikken og spørgsmålet om bæredygtig udvikling udløses de psykiske barrierer normalt i forbindelse med den enkeltes oplevelse af og reaktion på, at politikere og eksperter udtaler sig om klimaproblemerne, om deres omfang og konsekvenser. Det er kendetegnende for den seneste tids klimadebat, at der blandt opinionsdannere ikke længere er et flertal af skeptikere, som argumenterer med, at der findes videnskabelige undersøgelser, som taler imod global opvarmning. Ikke desto mindre udmaler medierne stadigvæk en meget stor uenighed om, hvor stor vægt den globale opvarmning bør have på den internationale prioriteringsliste over globale samfundsproblemer, som skal løses. Nogle kalder debatten hysterisk og mener, at den økonomiske satsning på nedbringelse af CO₂-udslip i atmosfæren i forbindelse med opfølgningen på Kyoto protokollen er ude af proportioner.²⁰ Andre kobler næsten alle globale og lokale samfundsproblemer til den globale opvarmning. Fælles for begge lejre er, at de fremhæver en lang række videnskabelige undersøgelser som underbygger deres synspunkt. Samtidig understreges det fra flere eksperter side, at den viden man reelt har om den globale opvarmning og dens konsekvenser for fremtiden er meget usikker og begrænset. Det er med andre ord meget vanskeligt for lægmanden at skabe sig et overblik over problematikens reelle omfang. Men at tage ansvar kræver netop, at man er bevidst om, hvad man tager ansvar for. Derfor er det et stort problem i forbindelse med bæredygtighedens etik, at ansvaret rækker længere

ud i fremtiden end til et ansvar for det konkrete medmenneske her og nu, idet begrebet appellerer til et ansvar for den ikke-menneskelige natur og de fremtidige generationer.

Selve bæredygtighedsbegrebet kan udløse barrierer hos den enkelte, fordi det virker så abstrakt. Problemet er, at bæredygtighedsbegrebet er diffust og svært at definere. Hvad vil det sige at sikre en bæredygtig udvikling i forhold til miljøet og naturen og for de fremtidige generationer – og hvilken natur er det i så fald vi skal sikre? Der findes ikke ét, men mange forskellige bud på, hvorledes disse spørgsmål bedst besvares. Med andre ord foreligger der ikke en konkret plan for, hvordan en bæredygtig udvikling opnås, eller hvori den består.

Begrebets abstrakthed skaber en kløft mellem den enkeltes personlige erfaring af naturen og af miljøet på den ene side, og den fælles 'natur' som noget fjernt og ubestemt på den anden. Således understreger Læssøe og Iversen i en analyse af 'Naturen i hverdagslivet', at den personlige erfaring af naturen og de værdier som den enkelte tillægger naturen i hverdagen ikke nødvendigvis hænger sammen med de værdier og holdninger, som han eller hun udtrykker i forhold til miljøproblemstillingerne.²¹

Den globale opvarmning optræder som en 'fremmed trussel', det er vanskelig at forholde sig til, når man hverken kan se eller føle den – eller for dens sags skyld kortlægge problemets omfang. Derfor er det først og fremmest gennem den formidlede debat og tilvejebragte information om global opvarmning, at den enkeltes ansvar kan og skal motiveres.

Kombinationen af bæredygtighedsbegrebets abstrakte tanke om et ansvar for de fremtidige generationer og eksperternes usikkerhed om de reelle konsekvenser af den globale opvarmning danner grobund for de psykiske barrierer, dvs. for ideer, der blokerer vores handling i forhold til miljøet og i særdeleshed til klimaet. Fælles for de psykiske barrierer er således, at de er et udtryk for en følelse af handlingslammelse og magtesløshed.

Denne magtesløshed kan komme til udtryk i forskellige typer af blokerende forestillinger eller psykiske barrierer.

I det følgende kortlægges tre psykiske barrierer, som først og fremmest opstår som udtryk for magtesløsheden: (1) *fatalismen (eller skæbnetroen)* forstået som et negativt menneskesyn, der kommer til udtryk i en mistillid til politiske beslutninger og styringsinstrumenter på miljøområdet; (2) *ubetydelighedskomplekset*, som udtrykker usikkerhed om

egen indsats; og (3) *kortsynetheden*, som udtryk for en fortrængning af fremtidens trusler og som en reaktion på bæredygtighedsbegrebets abstrakthed.

Fatalismen som barriere

Fatalismen som en potentiel psykisk barriere for motiveringen af den enkeltes ansvar henviser til menneskets magtesløshed i forhold til dets egen skæbne. En accept af det fatalistiske 'dogme' kan medføre en mangel på indsats ud fra den holdning, at man ikke skal udfordre skæbnen, da dette kan føre til mere skade end gavn.

I miljødebatten knyttes fatalismen først og fremmest til udlægningen af naturen som lunefuld og 'selvstyrende'. At naturen er lunefuld, kan tolkes i to retninger. Dels som et udtryk for at naturen helt og holdent er upåvirkelig af menneskelige aktiviteter, dels som et udtryk for at naturen ganske vist er påvirkelig af menneskelige aktiviteter, men at den som organisme i sig selv er så kompleks og uforudsigelig, at det ikke giver mening at tale om at 'styre' den. Hvor førstnævnte tolkning kan anvendes til at argumentere imod en indsats på klimaområdet, fordi det er økonomisk uhensigtsmæssigt at tro, at man reelt kan gøre en forskel for miljøet, fører sidstnævnte tolkning mere i retning af en regulær magtesløshed. I begge tilfælde er der tale om fatalismen som en faldgrube for den enkeltes tillid til de økonomiske og politiske styringsmidler på miljø- og især klimaområdet.

Betragter man klimadebatten, sådan som den tegner sig i de danske og internationale medier, ligger fatalismen som en potentiel faldgrube i debattens yderpunkter hos både klimaskeptikere og klimaforkæmpere. Skeptikere, som argumenterer for, at der ikke er videnskabeligt belæg for at tale om en sammenhæng mellem global opvarmning og menneskelig aktivitet, repræsenterer meget ofte (bevidst eller ubevidst) en fatalisme. Denne viser sig hos nogle som mistillid til og afvisning af de påståede noble hensigter bag bæredygtighedstanken. De anklager den for at være et dække over rene politiske eller økonomiske magtinteresser, der vil kunne forhindre prioritering af problemstillinger, mennesket reelt kan gøre noget ved. Således finder man som modstykke til Al Gore's dokumentarfilm *En Ubekvem Sandhed* (*An Inconvenient Truth*, eng.) den engelske Channel 4's TV-udsendelse *Den store løgn om global opvarmning* (*The Great Global Warming Swindle*, eng.), der benytter en argumentation ved hjælp af de samme grafer som Al Gore gør brug af, men benægter, at den globale opvarmning er et menneskeskabt fænomen. Ifølge *The Great Global*

Swindle skyldes den globale opvarmning udelukkende påvirkning fra solens aktivitet og øget kosmisk stråling. Budskabet er, at den globale opvarmning er en naturlig proces, og at den atmosfæriske CO₂ ikke har noget med klimaforandringer at gøre. På baggrund heraf kritiserer filmen den megen fokus på reduktion af CO₂-udledningen i atmosfæren som uhensigtsmæssig og måske ligefrem blokerende for den fortsatte udvikling i den tredje verdens lande, hvor den hævdes at forlænge sygdomme og opretholde den omfattende fattigdom.²²

Fatalismen kan i det hele taget være forbundet med en dyb mistro til muligheden for politisk indsats, uanset om man mener, at politikerne kunne gøre noget eller ej. Når f.eks. nogle politikere stiller den økonomiske nødvendighed (at vi må have stadig mere materielt velfærd) op over for den økologiske nødvendighed (at vi skal undgå miljøkatastrofer, der forringer denne velfærd generelt), tror man ikke, det er ærlig ment. Der opstår hos borgerne en mistanke om, at disse politikere i virkeligheden mener, at den økonomiske virkelighed under alle omstændigheder må være den stærkeste. Når de f.eks. går med til, at Danmark skal være økologisk førende, tror man, at de i virkeligheden kun gør det, fordi de deri ser en mulighed for dansk produktion og salg af økologiske varer og maskiner, f.eks. vindmøller.

Det er imidlertid vigtigt at understrege, at de videnskabelige undersøgelser, som undersøger andre fysiske forklaringer på den øgede opvarmning, ikke i sig selv har til hensigt at underbygge en fatalisme. Undersøgelser og teorier omkring solpletter og kosmisk stråling står ikke nødvendigvis i modsætning til de undersøgelser, der viser en sammenhæng mellem menneskelig aktivitet og global opvarmning. Således kan der videnskabeligt ikke være tale om en benægtelse af, at menneskelige aktiviteter har indflydelse på den globale opvarmning, men derimod kan der være tale om en undersøgelse af andre kilder, der også kan have indflydelse på de forandringer, vi ser i klimaet i disse år.

Fatalismen optræder først som en faldgrube og derved som mulig barriere for miljøbevidstheden, i det øjeblik de videnskabelige undersøgelser anvendes i en normativ sammenhæng som argument for eller imod en række bestemte politiske strategier for en bæredygtig udvikling.

Dette betyder samtidig, at der også ligger en mulig faldgrube i retning af fatalisme i frontkæmpernes budskab om naturens ekstreme sårbarhed og debattører som Al Gores tendens til at koble en lang række naturkatastrofer og samfundskatastrofer til den globale opvarmnings problematik.

I dette tilfælde ligger faldgruben i retning af fatalisme i selve retorikken, som anvendes til at formidle problematikens alvor. På den ene side appelleres der til at gøre noget nu, og på den anden side understreges problemets alvor ved at påpege, at uanset hvad vi gør her og nu for at begrænse udledningen af drivhusgasser, så vil den globale opvarmningsproces stadigvæk fortsætte i mange årtier fremover. Fatalismen ligger således indbygget som en mulig faldgrube i selve 'katastroferetorikken'.

Dette har netop været kritikken af den britiske forsker og miljøforkæmper James Lovelocks bog *Gaias Hævn (2006) (The Revenge of Gaia: Why the Earth Is Fighting Back - and How We Can Still Save Humanity, eng.)*. Lovelock bygger sine betragtninger på Gaia-teorien, som han fremsatte sidst i 1960'erne. Det er en teori om, at jordens (græsk: *Gaia*) levende og ikke-levende dele er kædet sammen og reagerer med feedback-mekanismer, så jorden kan betragtes som én selvregulerende organisme.

Ifølge Lovelock er det allerede for sent at ændre på den udvikling, mennesket selv er skyld i. Og reaktionen vil indtræffe pludseligt og uventet, fordi jordens økosystemer ikke reagerer lineært i takt med den øgede belastning, men derimod akkumulerer indtil en grænseværdi overskrides. Ligesom dråben, der får bægeret til at flyde over. Resultatet af Lovelock's udlægning af de eksisterende miljøproblemer er netop en negativ og ukonstruktiv fatalisme, som kan virke *demotiverende* for ethvert initiativ til at tage etisk ansvar for en bæredygtig udvikling, og som derfor mødes med skepsis og kritik af andre miljøforkæmpere til trods for, at disse i princippet kæmper på samme side som Lovelock selv.²³

Problemet er, at Lovelock's budskab risikerer at blive en selvpfyldende profeti, fordi man opgiver håbet og i stedet for at gøre en indsats lader stå til. Fatalismen som barriere bliver dermed destruktiv for mennesket; den modarbejder den optimisme med hensyn til menneskets formåen, som afspejler sig i den menneskelige naturs stræben efter viden og konstant udvikling af nye teknologier til gavn for en bæredygtig udvikling.

Hos individet kan fatalismen komme til udtryk som barriere i forbindelse med individets reaktion på debattens forskellige budskaber, uanset om disse kommer fra miljøskeptikere, der ikke mener, at det er umagen værd at engagere sig ret meget for et godt miljø, eller miljøeksperter, som kæmper miljøets sag. Skeptikerens budskab om en kritisk holdning og om ikke at satse alle midler på den globale opvarmning er ikke i sig selv et budskab om, at vi blot skal lade stå til. Men budskabet risikerer at føre til

fatalisme i det øjeblik, det bliver brugt som en sovepude ud fra holdningen: »hvis eksperterne end ikke kan blive enige, hvad er der så overhovedet i det?« Frontkæmperens budskab, er en appel til aktiv handling på såvel det individuelle som det fælles plan, men budskabet om at handle hurtigt og satse alt for overhovedet at håbe på at kunne bremse udviklingen, risikerer også at føre til fatalisme ud fra holdningen: »Det er allerede for sent, jeg kan ikke gøre noget, det går alligevel galt.«

Som barriere undergraver fatalismen engagementet for en bæredygtig udvikling og den deri liggende tanke om, at det nytter noget, at mennesker i fællesskab forsøger at ændre udviklingen i en ønskelig retning.

I forhold til at overvinde fatalismen som barriere handler det derfor ikke alene om at fastholde et optimistisk menneskesyn ved at sætte fokus på, hvad individet og fællesskabet kan og allerede har formået. Men det handler også om, at individets tillid og tiltro til såvel egen som kollektiv indsats undergraves, dersom borgerne oplever et 'krydspres', der betyder, at der politisk satses på bæredygtighed og bestemte strategier i én forbindelse, som modsiges af politiske beslutninger eller strategier i en anden forbindelse.

Ubetydelighedskomplekset som barriere

Ubetydelighedskomplekset er en barriere som først og fremmest knytter sig til oplevelsen af magtesløshed, når individet præsenteres for den globale opvarmning som et altomfattende miljøproblem. Den globale opvarmnings abstrakthed og de fysiske barrierer, som er forbundet dermed, kan i sig selv skabe ubetydelighedskomplekset som psykisk barriere. Men det kan også være vanskeligt at se sin egen indsats som meningsfuld, når den globale opvarmning er resultatet af menneskehedens fælles aktivitet over lang tid. Viljen og bevidstheden kan således godt være til stede uden, at den konkrete erfaring, som kan styrke overbevisningen om, at »min indsats« kan gøre en forskel, umiddelbart er ved hånden.

Ubetydelighedskomplekset adskiller sig fra fatalismen derved, at oplevelsen af ubetydelighed ikke i sig selv udelukker opfattelsen af, at mennesker i fællesskab kan gøre en forskel. Derfor er ubetydelighedskomplekset nok den mest almindelige psykiske barriere. Kortslutningen, som fører til ubetydelighedskomplekset, ligger i, at individet ikke kobler sin egen indsats til fællesskabets indsats.

Ubetydelighedskomplekset kan således meget let blive en undskyldning eller en sovepude, fordi det er let at skyde den ubehagelige følelse af

magtesløshed fra sig ved at henvise til nødvendigheden af politisk indsats. Ydermere gør den globale opvarmnings fysiske barrierer sammen med bæredygtighedsbegrebets abstrakthed det vanskeligt for individet at orientere sig og placere sig selv og sin egen indsats i problematikken. I stedet er det lettere at reagere med holdningen: »Hvorfor skal jeg gøre noget, hvis alle andre ikke gør det?«

Ubetydelighedskomplekset optræder især som en psykisk barriere, der knytter sig til den del af klimadebattens argumenter, der fastholder, at klimaproblematikken kan løses gennem offentlig regulering eller gennem markedsmekanismer, og som desuden fastholder en tiltro til, at mennesket har en vis margin med hensyn til handlekraft og handlefrihed i forhold til naturen. I modsætning til fatalismen knytter ubetydelighedskomplekset sig ikke decideret til et bestemt menneske- eller natursyn. Der er snarere tale om en mystificering, der slutter fra den enkeltes ubetydelighed til ubetydeligheden af fælles aktioner. Komplekset kan bedst beskrives som en psykisk barriere, der kan opstå i den enkeltes bevidsthed som en umiddelbar reaktion på hans eller hendes følelse af magtesløshed, og den knytter sig overvejende til forståelsen af naturen som tolerant eller robust.

Ubetydelighedskomplekset er med andre ord et udtryk for en *kortslutning* i den enkeltes bevidsthed i form af en manglende kobling mellem 'min egen indsats' og den kollektive indsats; det er *ikke* en generel afvisning af, at det nytter at handle i forhold til de eksisterende miljøproblemer, sådan som det er tilfældet med fatalismens barriere.

Ser man på Eurobarometerundersøgelsen fra 2007, fremgår det meget klart, at et overvejende flertal af borgerne mener, at indsatsen i forhold til at bekæmpe udviklingen af den globale opvarmning først og fremmest skal finde sted gennem en regulering af produktion og forbrug af energi, som fastsættes på EU niveau. Hele 62 % af de adspurgte svarede, at de foretrak regulering på EU niveau frem for nationalt niveau, og 65 % mente, at EU står i en bedre position til at forhandle energiproduktion og -priser for alle medlemsstater, end disse stater gør enkeltvis, medens 26 % foretrak, at dette sker på nationalt niveau. Også i Danmark peger den tidligere nævnte undersøgelse foretaget af *Mandag Morgen* i samme retning – at folk ikke bare har tænkt sig at spare hver for sig, men forventer en politisk indsats.²⁴ Forholdet mellem reguleringen på politisk plan og den individuelle anerkendelse af et personligt ansvar for at gøre en indsats i klimaproblematikken er hårfin og yderst afhængig af den offentlige indsats.²⁵ Hvis den offentlige indsats

på miljøområdet er høj, daler individets bekymring som et udtryk for en tillid til, at der allerede på fælles plan gøres, hvad der er nødvendigt. Omvendt kan den politiske regulering ikke effektivt finde sted, hvis der ikke er folkelig opbakning til den. Den folkelige opbakning kræver, at den enkelte har en bevidsthed og en bekymring for miljøet og anerkender nødvendigheden af at tage ansvar for en bæredygtig udvikling i forhold til klimaproblematikken.²⁶

På den ene side ligger der i en stærk offentlig styring indenfor miljøområdet en risiko for, at dette bliver en *sovepude* for den enkeltes indsats i den forstand, at den individuelle handling synes unødvendig. På den anden side risikerer en for stor vægtlægning på den individuelle indsats, at den enkelte føler en magtesløshed, fordi han eller hun ikke ser effekten af den individuelle handling koblet til en kollektiv indsats. I sidstnævnte faldgrube spiller spørgsmålet om viljen til at give 'afkald' en central rolle. Et af problemerne omkring den individuelle motivering til at handle på bevidstheden om et personligt ansvar er netop villigheden til at 'give afkald'.

Den kritiske debattør og statistiker Bjørn Lomborg konkluderer i bogen *Køl af (Cool It, eng.)*, at det handler om at vende den politiske regulering med hensyn til klimaproblematikken og spørgsmålet om 'tilpasning' til en bæredygtig udvikling i retning af at 'gøre det gode' frem for at gøre det, som 'føles godt'.²⁷ Han kritiserer den nuværende politiske satsning på en ny og skærpet aftale omkring CO₂-udledning som erstatning for Kyoto-aftalen for at være økonomisk uhensigtsmæssig og ude af proportioner i forhold til, hvilken forskel sådanne aftaler reelt formår at gøre i forhold til klimaproblematikken. Han beskriver den eksisterende klimadebat som hysterisk og ensidigt koncentreret om en offentlig satsning på en nedsættelse af produktionen og udledningen af CO₂. Han argumenterer for, at der i stedet skal sættes målrettet økonomisk på forskning i vedvarende energier samtidig med, at han efterlyser en kritisk indstilling til debattens fokus på 'dommedags-retorikken', der gør global opvarmning til det største problem for menneskeheden.

Lomborgs kritik har blik for, at der i 'dommedags-retorikken' ligger en potentiel faldgrube i form af *fatalismen* som barriere. Imidlertid lurder der i hans appel til et 'kølgt overblik' potentielt *ubetydelighedskompleksets* barriere, fordi fokus fjernes fra miljøbevidstheden til fordel for den rene politiske og økonomiske styring. I en argumentation som Lomborgs er den individuelle indsats gjort helt ubetydelig i denne sammenhæng. Det væsentlige synes her ikke at være, at den enkelte handler miljøbevidst, men

derimod at der findes løsninger, som hverken kræver afkald eller nogen nødvendig indsats fra individets side. Derved har en argumentation som Lomborgs en tendens til at overse væsentligheden og effekten i forhold til at gøre en indsats imod den globale opvarmning, som ligger i at aktivere folks bevidsthed og miljøbekymring og ad den vej ændre såvel det individuelle som det kollektive handlingsmønster på langt sigt. Et fokus på den rene økonomiske reguleringsmekanisme fjerner opmærksomheden fra en central faktor i forhold til spørgsmålet om bæredygtig udvikling, nemlig appellen til og aktiveringen af individuelle såvel som samfundsmæssige værdier.

Ubetydelighedskomplekset som barriere handler således både om en magtesløshed i den individuelle formåen set i forhold til den offentlige styring, og om distance i forholdet mellem individets adfærd og den offentlige styring, som i sig selv synes at gøre den individuelle indsats ubetydelig og unødvendig.

Udfordringen ligger derfor i at gøre den enkeltes deltagelse i indsatsen for at bekæmpe den globale opvarmning meningsfuld. Forholdet mellem den individuelle miljøbevidsthed og handlingsmotivations indflydelse på den kollektive indsats må fremhæves, så individet ikke forfalder til at overlade indsatsen til den offentlige styring eller til at fastholde sin livsstil ud fra overbevisningen om, at »min personlige adfærd alligevel ikke batter noget i det større hele.«

Det er ikke nok, at der satses et vist beløb på at udvikle vedvarende energi, hvis befolkningen ikke samtidig efterspørger alternativer til de eksisterende energikilder som en hjælp til at gøre en indsats på langt sigt. Efterspørgslen afhænger af den enkeltes bevidstgørelse om nødvendigheden af at ændre adfærd både individuelt og kollektivt. En sådan adfærdsændring sker ikke fra det ene øjeblik til det andet, men forudsætter et højt vidensniveau omkring miljøproblemerne kombineret med en refleksion over de samfundsmæssige og individuelle etiske værdier.

Kortsynetheden som barriere

Kortsynetheden er en psykisk barriere, som knytter sig til selve begrebet 'bæredygtig udvikling', og er som sådan ikke specifik for klimadebatten. Men med kortsynetheden er der tale om en grundlæggende psykisk barriere, som er central i såvel klimadebatten som miljø- og bioteknologidebatten. Kortsynetheden optræder som en manglende opmærksomhed på, at det at lade stå til eller overlade handlingen til andre også er et valg, som får konsekvenser for fremtiden.

Kortsynetheden optræder som barriere i to henseender. Dels kan der være tale om en barriere i forhold til at kunne sammenkoble det lokale og det globale perspektiv, dels en barriere i forhold til at kunne koble det etiske ansvar for medmennesket til et etisk ansvar for de fremtidige generationer, som er kernen i selve bæredygtighedsbegrebet.

Siden 'Brundtlandrapporten' i 1987²⁸ satte fokus på bæredygtighedsbegrebet, har der været mange initiativer med det formål at involvere borgerne lokalt i miljøprojekter, med henblik på at engagere og oplyse dem og give dem en erfaring af selv at kunne gøre noget for et bedre miljø. Erfaringen i Danmark viser, at en lang række af disse projekter umiddelbart har været succesfulde med hensyn til at involvere og fremme lokale borgeres engagement og personlige erfaring og bevidsthed omkring nødvendigheden og nytten af den individuelle eller lokale indsats. Imidlertid stilles spørgsmålstegn ved effekten af sådanne projekter i forhold til det, som selve begrebet bæredygtighed rummer. De lokale projekter defineres lokalt, og man formår ofte ikke at sætte dem i relation til det globale perspektiv. Derved begrænses den enkeltes indsats for en bæredygtig udvikling til det, som de lokale borgere selv har lyst til.²⁹ Projekterne har ikke været fokuseret på debat, men derimod på lokalt samarbejde. Således er der gået et væsentligt led tabt i forsøget på at indskole befolkningen i ideen om bæredygtig udvikling, eftersom det netop er i selve debatten, at de værdimæssige dilemmaer, som opstår i mødet mellem forskellige natur- og menneskesyn, kommer til udtryk.

Kortsynetheden er en reel barriere i det øjeblik, den bliver en sovepude i form af en tilfredshed ved at gøre en indsats, når det passer ind i hverdagen, frem for at fastholde et konsekvent miljøbevidst handlingsmønster. Ligeledes er kortsynetheden en barriere i det øjeblik, det lokale engagement ikke sættes ind i en meningsfuld sammenhæng. Kortsynetheden er således en udfordring til selve ideen om bæredygtig udvikling, mere end den er en barriere i forhold til den individuelle handlingsmotivation. Derfor handler det om at få den enkelte til at indse, dels at 'min indsats' påvirker andres handling, ligesom andres indsats eller mangel på samme påvirker mine handlinger, dels at vælge 'ikke at handle' også er et valg med konsekvenser for andre end 'mig'.

I Brundtlandrapporten, hvor bæredygtighedsprincippet første gang blev tematiseret i en større fremstilling, beskrives begrebet som:

»En bæredygtig udvikling er en udvikling, som opfylder de nuværende behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare.«³⁰

Bæredygtig udvikling handler med andre ord om at forvalte fremtiden her og nu. Den vedrører naturligvis både politikere og erhvervsledere og ligger til grund for den aktuelle debat om virksomhedens sociale ansvar, 'corporate social responsibility'.³¹ Men den vedrører også den enkelte, der erkender sit ansvar for fremtiden.

Bæredygtighedsbegrebet er imidlertid et flertydigt ideal, der kræver fortolkning og konkretisering, dvs. det indgår i en læreproces. Dels er det et forsøg på at formulere et forhold mellem mennesket og naturen i den forstand, at miljøet og naturen anerkendes som andet og mere end en ren økonomisk værdi for mennesket. Dels er det et forsøg på at formulere en langsigtet etik, hvor det etiske hensyn til 'den anden' rækker ud over det konkrete medmenneske, og omfatter de fremtidige generationer i en ubegrænset fremtid.

Denne etik ligger i Brundtlandrapportens spørgsmål om, hvad fremtidige generationer vil tænke om os, hvis vi ikke i dag tager hensyn til dem og sikrer en bæredygtig udvikling: »De kommer måske til at forbande os for vor ødsle levevis«³² og »de vil ikke tilgive os vores forsømmelser«. ³³ Det er spørgsmålet om, hvilket eftermæle vores efterkommere vil give os, hvis vi efterlader en ødelagt verden til dem. Det vil være et slet eftermæle. Omvendt er hensynet til fremtidige generationers behov det, der vil give os et godt eftermæle og dermed et menneskeligt fællesskab, der strækker sig ind i fremtiden.

Ganske vist er ideen om et etisk hensyn til de fremtidige generationer abstrakt, ligesom bæredygtighedsbegrebet i sig selv er abstrakt. Der er jo ikke umiddelbart noget konkret medmenneske, der kan appellere til vores etiske ansvar, og som vi kan give et godt liv.

For at overvinde kortsynetheden som barriere i forhold til erkendelsen af et etisk ansvar overfor de fremtidige generationer er det derfor nødvendigt, at sætte fokus på forholdet mellem fortid, nutid og fremtid og fremhæve menneskets historiske bevidsthed om, hvad det har overtaget fra tidligere generationer. For ligesom kommende generationer skal overtage en verden efter os, er vi tidligere generationers efterkommere og har overtaget en verden fra dem. Det gælder derfor om, at de enkelte mennesker her og nu får blik for, at såvel de miljømæssige og samfundsmæssige problemstillinger som de teknologiske muligheder, vi i dag står overfor, er et udtryk for handlinger og beslutninger, som er truffet af andre. Overfor kortsynetheden som barriere i forhold til erkendelsen af et etisk ansvar for livet med og i naturen både nu og i fremtiden, er det med andre ord nødvendigt at

sætte fokus både på den enkeltes konkrete erfaring af livet med og i naturen og på den kulturelle og historiske sammenhæng, som oplyser os om vores afhængighed af hinanden igennem generationsfølgen.

I denne fremstilling har vi fokuseret på de psykiske barrierer, som kan opstå i forholdet mellem den formidlede klimaproblematik, som den fremstår i ekspertudtalelser, rapporter fra FN's klimapanel og i den mediefomidlede klimadebat generelt. Der er med andre ord ikke tale om en udtømmende beskrivelse af de individuelt orienterede barrierer, der forholder sig til såvel kategorien af strukturelle barrierer og kategorien af psykiske barrierer. Hvor de psykiske barrierer knytter sig til den enkeltes oplevelse og personlige meningsdannelse i mødet med den mediefomidlede debat, har de strukturelle barrierer en mere praktisk orienteret karakter. De strukturelle barrierer knytter sig således til måden, hvorpå vort hverdagsliv er struktureret dels gennem samfundsmæssige reguleringer, dels gennem personlige prioriteringer og værdier. For at skabe et helhedsbillede af de barrierer, som blokerer miljø- og klimabevidstheden og hæmmer motivationen for aktiv handling, ligger der således endnu en udfordring i at lokalisere og kortlægge både de strukturelle barrierers mekanismer og deres forhold til de her beskrevne psykiske barrierer.

KAPITEL 6

VEJEN FREM

Hensigten med denne 'filosofiske indledning' til en undersøgelse af barriererne for klimabevidstheden har været at bidrage til en fornuftig og ædruelig måde at tale om disse barrierer på, så denne udtryksform og tankegang kan indgå i de forskellige former for administrative og politiske tiltag, de forskellige forskningsprojekter samt den nødvendige pædagogiske indsats i daginstitutioner, skoler og folkeoplysningssammenhænge. Dermed håber vi at kunne bidrage til, at kampen om klimaet kan nå sit mål, som må være at få omsat miljø- og klimabevidstheden til handling ved med Søren Kierkegaards ord at finde den enkelte, hvor han eller hun er, »og begynde der«.

Vi har sat fokus på to former for barrierer, som vi har kaldt henholdsvis de fysiske barrierer og de psykiske barrierer.

Hvad angår de fysiske barrierer – usynligheden, kompleksiteten og umærkeligheden – har vi analyseret dem som forhold og processer, der både i naturen og i menneskets erkendelse blokerer almindelige menneskers mulighed for at forstå den fysiske virkelighed, de lever i. Gennem disse analyser af, hvordan blokeringerne foregår, skulle den enkelte kunne få hjælp til at indse, at de ikke skyldes mangel på vilje eller dumhed, men hører til de menneskelige grundvilkår for erkendelse af mange miljøprocesser, ikke mindst på klimaområdet. Derved skulle det kunne undgås, at disse barrierer fører til magtesløshed og passivitet. De kan ikke skaffes af vejen, men de kan heller ikke hindre vores kamp for et bedre miljø og imod forringelser af klimaet.

Overfor de fysiske barrierer behøves oplysning og atter oplysning, så vi kan lære at leve med dem og omgå dem takket være indsigt i dem.

Hvad angår de psykiske barrierer kan de være sværere at få øje på, men til gengæld også lettere at bekæmpe, når de først er gennemskuet, eftersom de er rene bevidsthedsfænomener og tilmed en slags falsk bevidsthed. De virker utvivlsomt ofte på en ubevidst måde, idet vi er så fanget i dem, at vi ikke får øje på dem, ligesom det kan ske, at man ikke kan finde de briller, man har på. De er faldgruber, vi falder i, fordi vores tanker kortslutter, eller fordi vi uden at reflektere over det tænker ud fra ideologier om os selv og vores forhold til naturen, eller simpelthen fordi vi tænker for kortsynet.

Da vores sigte først og fremmest er at gøre debatten om klimaspørgsmålet mere ædruelig, nøjes vi ikke med at analysere dem. Vi bekæmper dem også med argumenter imod dem.

Overfor ubetydelighedskomplekset må det være klart, at der sker en fejlslutning fra det isolerede menneskes meget begrænsede mulighed til en kollektiv magtesløshed. Fejlslutningen består i at antage, at en sammenslutning af afmægtige individer også selv må være afmægtig. På samme måde som med individet er der tale om en fejlslutning, når man antager, at Danmark er et for lille land til at have nogen betydning for klodens miljøudvikling. Der er ingen grund til at antage, at f.eks. Danmark og Europa i længden vil stå alene i verden med sin miljøpolitik, selvom regeringerne i USA og Kina længe forsøgte at lukke øjnene for klimaproblemerne. Det skyldtes dels, at der i disse landes befolkninger var et voksende ønske om en ny miljøansvarlighed, dels at miljøansvarlighedens udvikling i andre lande i længden ikke kunne undgå at påvirke de store træge lande.

Vi må fastslå, at vi hver for sig kun er ubetydelige, hvis vi glemmer, at vi lever af fællesskabet med andre.

Overfor fatalismen må man selvfølgelig oplyse om, at det er muligt at gøre noget. Al Gore giver i *En ubekvem sandhed* (*An Inconvenient Truth*, eng.) et udmærket eksempel på, at verdenssamfundet kan gøre noget for at forbedre miljøet, idet han henviser til reduktionen af CFC-gasser, der var skyld i et voksende hul i Ozonlaget, gennemført i 27 lande med USA i spidsen siden 1987.³⁴ Dette eksempel er vigtigt for at styrke anti-fatalismen. Men man kan mene, at drivhusgasserne er et langt større problem, hvor endnu større økonomiske interesser står på spil, og at man derfor ikke vil kunne få samme succes med at regulere brugen af dem.

Der er følgende brug for andre og mere dybtgående punkteringer af fatalismen, der – som vi har søgt at vise – ikke er en viden, men en pessimistisk livsanskuelse, og dette kan kun være udviklingen af en bevidsthed om, at benægtelsen af menneskers mulighed for at gøre noget er en mystificering. Denne hviler ikke blot på en fejlslutning fra det isolerede menneskes magtesløshed til en kollektiv magtesløshed, men på et uholdbart menneskesyn (at mennesket er forudbestemt til det, det gør); det er en metafysisk determinisme, der er en påstand om, at intet menneske er i stand til at gøre noget nyt, hvilket er absurd, fordi al menneskelig kreativitet i så fald bliver ubegribelig og meningsløs.

Imidlertid er det ikke en fejl at fokusere på det enkelte individ. Tværtimod. Hvis det Kierkegaardske fokus på 'den enkelte' opgives, fordi man hæfter sig ved, at der behøves kollektive aktioner, bliver enhver appel til fælles handling meget let opfattet som autoritær og som overgreb på den enkeltes selvbestemmelse. Derfor må alle, som taler om miljøproblemer i det offentlige rum, lære at tale samtidigt om den enkeltes ansvar og de kollektive muligheder. De kollektive muligheder findes ikke uden den enkeltes ansvar og omvendt.

Til dette kan føjes en punktering af den økonomiske fatalisme, der består i at tro, at økonomi er et anonymt værdisystem, som ingen kan rukke ved. Denne opfattelse er om noget en falsk bevidsthed.

Økonomi er helt og aldeles skabt og skabes stadig af mennesker. Men der er noget kvalitativt i verden, som er hævet over enhver prisfastsættelse, dvs. over enhver økonomisk værdiansættelse. Således kan vi ikke sætte økonomisk pris på et miljø eller en natur, der giver os nødvendige eksistensbetingelser og goder. Vi kan ikke bytte denne natur med noget andet, dvs. denne natur har i sig selv ikke nogen økonomisk værdi. Og vores valg af hvordan vi vil forholde os til denne natur, og i hvilken udstrækning vi vil tage vare på den, bestemmer, hvad der ellers har værdi herunder vores økonomi.

Vi kan ikke bytte et godt klima med et dårligere uden at lide under det og i værste fald dø af det. Mange enkelte ting kan byttes og erstattes, men naturen selv er uerstatteligt i mindst lige så høj grad som et andet menneske, ja man kan måske endda sige, at vi på samfundsniveau bedre kan tåle tabet af et andet menneske end tabet af det naturlige miljø, der opretholder livet for os alle. Miljøet kan på denne måde være endnu mere uerstatteligt end det andet menneske. Og da al vores etik til syvende og sidst må handle om omsorgen for det uerstattelige, kan der i vor tid ikke være nogen etik mellem mennesker, der ikke også er miljøetik og naturetik. Eller man kan sige, at næstekærlighedens etik ikke kan bestå uden at udvides til at være en etik for bæredygtigheden på både kort og langt sigt i vores handlinger i forhold til naturen.

Overfor kortsynetheden må vi fastholde forestillingen om og trangen til et godt eftermæle, der var centralt i Brundtland-rapporten om bæredygtighed. Ønsket om et godt eftermæle indgår i en langsigtet bæredygtighedens etik, der sigter ud over det enkelte menneskes livsforløb, og som i omsorgen for det uerstattelige også ser på, hvad der er uerstatteligt for mine

efterkommere i en ubegrænset fremtid. Derved handler vi i forhold til den anerkendelse, som efterkommerne vil give os, og det betyder, at det ikke kun er banebrydende videnskabsmænd, skelsættende politikere og store forfattere og tænkere, der sikrer vores eftermæle, men enhver der handler ansvarligt i forhold til eftertiden. Det eftermæle, som vi, der lever i dag, får, er afhængigt af alle os nulevende, både individuelt og kollektivt; det udtrykker vores sammenhæng med fremtiden, og hvad vi har været villige til at give dem, der kommer efter os.

Denne holdning til vores efterkommere kan imidlertid næppe få konkret mening for os, hvis vi ikke har en bevidsthed om vore forgængeres eftermæle for os, dvs., om det vi skylder dem, som vi har overtaget vores samfund og kultur fra, og som har bevaret noget smukt natur (f.eks. et gammelt egetræ) for os. Derfor henter den historiske bevidsthed, der indebærer en bevidsthed om ansvar for fremtiden, sin meningsfuldhed fra vores erkendelse af vores afhængighed af fortiden. Kortsynetheden må brydes både i forhold til fortiden og i forhold til fremtiden.

Vi har med denne undersøgelse villet bidrage til en sober debat om klimaproblematikken. Vi har søgt at holde afstand til både 'dommedagsretorikken' og den kolde skepticisme.

Vi har gerne villet bidrage til, at den enkelte kan se klimaproblemet alvor i øjnene uden at forfalde til undergangsstemning og dermed også give politikere, administratorer og lærere af enhver art, som søger at vække den ansvarlige klimabevidsthed, et ædrueligt sprog.

Netop derfor har vi peget på nødvendigheden af en bæredygtighedens etik. Denne må på den ene side fastholde et højt ideal, som med nogle af vor tids betydeligste sociologer og filosoffer kan formuleres som idealet om at leve som verdensborger, og på den anden side må den fremhæve de små fremskridt, vi kan foretage, eller de tilbageskridt, vi kan hindre. Der er ingen selvmodsigelse i dette. Verdensborgeridealet er et herligt ideal, »og det gør ikke noget, at vi ikke straks er i stand til at realisere det,« som filosofen Immanuel Kant sagde.³⁵

Netop klimaproblematikken gør verdensborgertanken yderst aktuel: at være verdensborger eller 'kosmopolit' indebærer, at det nationale blik, som f.eks. Ulrich Beck taler om,³⁶ ikke sættes i modsætning til det han kalder det kosmopolitiske blik. Verdensborgeren skal ikke spilles ud mod nationalborgeren, men den globale tænkning og handling (ikke mindst til gavn

for sundhed, miljø og klima) skal være en beskyttelse af det individuelle, lokale og nationale liv.

Verdensborgertanken, der engang var en meget abstrakt idé om et ideelt menneskeligt fællesskab, er i dag blevet helt konkret ved bl.a. at handle om, hvordan vi får en bæredygtig udvikling for alle dem, der er borgere i den menneskelige verden,³⁷ Det betyder her og nu, at vi mennesker forenes i en omsorg for vores naturlige kropslige liv i miljøet, der strækker sig hen over alle nationale grænser og langt ud i fremtiden.

Der har i de sidste 10 år vist sig en hastigt voksende litteratur om verdensborgerskab. I den sammenhæng er der en øget forskning om ikke-statslige aktører såsom multinationale selskaber og NGO'er, og der skrives meget om den nye verdensorden i folkeretslig forstand,³⁸ men hidtil er meget af denne debat kun i ringe grad koblet sammen med klimaproblematikken. Der kræves derfor mere forskning og refleksion på dette område. Og ansvaret for klimaet må ikke blot få betydning for etikken, dvs. for virkeliggørelsen af det gode liv, men også for de samfundsmæssige rammer for dette liv, dvs. for lov og ret, både nationalt og transnationalt.

Som verdensborgere ser vi, at vi lever i et lokalt rum, der ikke består uden det globale rum, men vi erkender også, at verden som helhed, dvs. menneskeheden som helhed er betinget af de mange individuelle, lokale og nationale former for indsats til styrkelse og beskyttelse af det konkrete liv. Det er således gennem den enkeltes engagement og praktiske indsats, at vi bevarer en natur og en klode med gode livsbetingelser for hinanden og for kommende generationer. Derfor hører kampen om klimaet med til kampen om en verden forenet i verdensborgerskab.

Marx sagde: »Filosofferne har fortolket verden, nu gælder det om at forandre den!«

I dag må vi sige: Verdensborgeren har hidtil blot været en figur til at fortolke verden med. I dag er den blevet en fortolkning, hvorved vi kan forandre verden!

Noter

- 1 Søren Kierkegaard: *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed, En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien*, København, 1859, Andet Afsnit, Capitel 1, § 2. *Samlede Værker*, 3. udgave, Bind 18, 1964, s. 96.
- 2 Senest f.eks. Cris Goodall: *How to live a low-carbon life, the individual's guide to stopping climate change*, Earthscan, London, 2007.
- 3 Christoph Baumgartner *Umwelthetik – Umwelthandlen; ein Beitrag zur Lösung des Motivationsproblem*, Mentis, Paderborn, 2005.
- 4 Baumgartner *Umwelthetik – Umwelthandlen*, s. 88.
- 5 IPCC Fourth Assessment Report (AR4) *Climate Change 2007*. I noter, hvor der henvises til FN's klimapanels rapport 2007, angives titlen på den delrapport, der henvises til. De fulde referencer til henholdsvis den sammenfattede rapport samt de tre delrapporter, er anført i litteraturlisten.
- 6 Ligesom debatten omkring den globale opvarmning ikke i sig selv er ny, er der dog heller ikke tale om et pludseligt opstået nyt fænomen i befolkningens bevidsthed. Der er snarere tale om en øget bevidsthed i forhold til for få år tilbage, hvilket bekræftes af danske undersøgelser af borgernes viden og holdning til den globale opvarmning.
- 7 Undersøgelserne er foretaget af analyseinstituttet Zapera, der indsamlede 1011 svar fra danskere mellem 15 og 75 år. Undersøgelsen i november 2005 er designet af Explora i samarbejde med Miljøstyrelsen. Undersøgelsen i 2007 er foretaget i samarbejde med Mandag Morgen i februar 2007 som et led i en undersøgelse af de holdningsmæssige forudsætninger for 'klimasagens folkebevægelse', som Mandag Morgen har udarbejdet for Miljøministeriet i forbindelse med indledningen af kampagnen '1 ton mindre'. Resultaterne af de to undersøgelser er gengivet i: Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen: *Befolkningen viden, holdninger og adfærd i relation til klimaspørgsmålet*, 14/2006. samt "1 ton mindre – de holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse" i Mandag Morgen, februar 2007.
- 8 Hovedresultaterne af Eurobarometer undersøgelsen 206a, *Attitudes on Issues related to EU Energy policy*, er præsenteret i en pressemeddelelse fra den Europæiske Kommission fra 5. marts 2007, ref. IP/07/280. Såvel pressemeddelelse som selve Eurobarometer undersøgelsen er tilgængelige på internettet. Rapporten findes på http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_en.htm#206a. undersøgelsen er foretaget i februar 2007 og offentliggjort i marts 2007.

- 9 Johanna Wolf, Irene Lorenzoni and Roger Few, Tyndall Centre for Climate Change Reserach and School of Development Studies, University of East Anglia, Norwich, UK. Forskningen, som der her refereres til, er præsenteret i artiklen "Conceptual and practical barriers to adaptation: an interdisciplinary analysis of vulnerability and adaptation to heat waves in the UK", I foredragskompendium: Adger, W. Neil et al. (eds): *Living with climate change: are there limits to adaption?*, Conference held at Royal Geographical Society, London, 7-8 February 2008.
- 10 Niklas Luhmann: *Ökologische Kommunikation – Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* (1986), Westdeutscher Verlag, Opladen 1990.
- 11 *Risikosamfundet* udkom oprindeligt på tysk i 1986 og er oversat til dansk. Beck skelner mellem risiko, farer og vidtrækkende farer, men arbejder med et risikobegreb som har en del af de samme elementer som det Luhmann'ske risikobegreb. For en nærmere diskussion af forholdet og forståelsen af risiko og fare i henholdsvis Luhmann's og Beck's samfundsteorier, se Klaus Rasborg's artikel "Sikkerhed, fare, risiko – et forsøg på en afklaring af det sociologiske risikobegreb", side 17-39 i Kurt Aagaard Nielsen, Finn Hansson og Klaus Rasborg (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*, Forlaget Sociologi, København 1999.
- 12 Se Niklas Luhmann: *Soziologie des Risikos*, Berlin/New York 1991.
- 13 Graden af usikkerhed og sikkerhed 'oversættes' til en særlig terminologi, der afspejler et skema fra 0-100 %, med intervaller, der angiver hvilken sandsynlighedsramme en given vurdering befinder sig indenfor (AR4, s. 1 og note 2 samt Workgroup 1. summary for policy makers, s. 3 inklusiv note 6).
- 14 Michiel Schwarz and Michael Thompson: *Divided we stand – redefining politics, technology and social choice*, Exeter, UK, 1990.
- 15 De fire myter, som er beskrevet i teksten, refererer til det, som Schwarz og Thompson beskriver som: Nature Benign, Nature capricious, Nature perverse/tolerant og Nature Ephemeral.
- 16 Schwarz, Michiel and Thompson, Michael: *Divided We Stand – Redefining Politics, Technology and Social Choice*, Harvester Wheatsheaf, Exeter, UK 1990, side 4-5.
- 17 Adger, Dessai, Goulden, Hulme, Lorenzoni, Nelson, Naess, Wolf, Wreford: What do we know about limits and barriers to adaptation to climate change? A background paper "I foredragskompendium: Adger, W. Neil et al. (eds): *Living with climate change: are there limits and barriers to adaptation?*, Conference held at Royal Geographical Society, London, 7-8 February 2008, side 4.

- 18 Jeppe Læssøe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske Universitet, Oplæg til nordisk konference i Oslo om bæredygtig udvikling, Oktober, 2006
- 19 Jeppe Læssøe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske Universitet, oplæg til nordisk konference om bæredygtig udvikling, Oslo 27.-28 oktober 2006
- 20 Dette er netop Bjørn Lomborgs Budskab i hans seneste bog: *Cool it, The Skeptical Environmentalist's Guide to Global Warming*, Cyan, Marshall Cavendish Editions, London 2007, side 28 ff.
- 21 Jeppe Læssøe og Trine Iversen: *Naturen i hverdagslivet*, Manus side 10, trykt i Agger et al. (red.) *Naturens værdi*, Gad, København 2002, side 251-268.
- 22 www.channel4.com (Se under *The Great Global Swindle*, 'The programme' og 'The arguments')
- 23 Michael Mccarthy: "Vi kan ikke være sikre på Gaias hævn", artikel fra *The Independent*, gengivet i Information, oversat af Ebbe Rosander, 20. januar 2006. se www.information.dk
- 24 "Debatten om klimaforandringerne årsag og realitet har således været afgørende. Hovedparten af danskerne har tilsluttet sig diagnosen stillet af FN's klimapanel. Uden dette ville der ikke have været klangbund for ændrede normer og adfærd i klimasagen. Men debatten er taget, flertallet har konkluderet, og viljen til at ændre adfærd er betydelig. Om det sker eller ej, afhænger i høj grad af, om befolkningen får den ønskede viden om den enkeltes handlemuligheder. Hvis det sker, må politikerne påregne konsekvenser. Folk har ikke bare tænkt sig at spare hver for sig og så lade det være det. 78 procent er enige, og 52 procent endda helt enige i, at dersom de selv gør en indsats og nedbringer deres personlige CO₂ udledning, så forventer de også, at politikerne gør en øget indsats for at nedbringe Danmarks CO₂-udledning." "1 ton mindre - De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse" I: *Mandag Morgen*, februar 2007 (refererer til ZAPERA's undersøgelse fra 2006).
- 25 Jeppe Læssøe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske universitet, Oktober 2006.
- 26 For en nærmere gennemgang af forholdet mellem offentlig indsats og folkelig bekymring om miljøproblemer, se Jesper Læssøe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, 2006, kapitel 2, hvor Læssøe gennemgår en række mekanismer og ændringer i befolkningernes holdning og bekymring for miljøet, som har vist sig i Norge, Danmark og Sverige gennem 1990'erne og frem til i dag.

- 27 Bjørn Lomborg: *Cool It: The Skeptical Environmentalist's Guide to Global Warming*, Cyan, Marshall Cavendish Editions, London 2007, side 52, 161-164..
- 28 World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*, Oxford University Press, 1987. Dansk oversættelse af Jørgen Nielsen: *Vor fælles fremtid*. Brundtland kommissionens rapport om miljø og udvikling. FN-forbundet og Mellempfolkeligt Samvirke, 1987.
- 29 Jeppe Læssøe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske universitet, oplæg til nordisk konference om bæredygtig udvikling, Oslo 27-28. oktober 2006, side 19-20).
- 30 The World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*, Oxford University Press, 1987. Dansk oversættelse af Jørgen Nielsen: *Vor fælles fremtid*. Brundtland kommissionens rapport om miljø og udvikling, FN-forbundet og Mellempfolkeligt Samvirke, 1987, Side 51.
- 31 William R Blackburn: *The Sustainability Handbook, The Complete Management Guide to Achieving Social, Economic and Environmental Responsibility*, Earthscan, London, UK, Sterling USA, 2007 p. 5 ff.
- 32 *Vores fælles fremtid*, s. 20.
- 33 *Vores fælles fremtid*, s. 166.
- 34 Al Gore: *En ubekvem sandhed*, Aschehoug, København, 2006, s. 295.
- 35 Immanuel Kant: *Om Pædagogik* (1803), Forlaget Klim, Århus, 2000 s. 25.
- 36 Ulrich Beck: *Magt og Modmagt i den globale tidsalder* (2002), Hans Reitzel, 2006.
- 37 Peter Kemp: *Verdensborgeren som pædagogisk ideal*, Hans Reitzel, 2005, kapitel 3.
- 38 Peter Kemp og Frederik Rosén: *Den nye verdensorden*, Rapport til Udenrigsministeriet, Forlaget Politisk Revy, 2007.

LITTERATUR

INDLEDNING

Adger, W. Neil et al: *Living with Climate Change: Are there limits to adaptation?*, foredragskompendium Royal Geographical Society, London, 7th-8th February, 2008.

Baumgartner, Christoph: *Umwelthetik – Umwelthandlen; ein Beitrag zur Lösung des Motivationsproblem*, Mentis, Paderborn, 2005.

Bjergager, Anna-Lise: ”*Man skal være tro mod sig selv*”, interview med Connie Hede-gaard (svar på Søren Kierkegaard citater), Børsen 28.3.08.

Goodall, Chris: *How to live a low-carbon life, the individual's guide to stopping climate change*, Earthscan, London, 2007.

IPCC, 2007: ”Summary for Policymakers”. I: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M.L. Parry, O.F. Canziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, Eds, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 7-22.

Kierkegaard, Søren: *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed, En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien*, København, 1859, Samlede Værker, 3. udgave, Gyldendal 1962, bind 18 s. 79-169; Samlede Værker, Anden Udgave, Bind XIII, 1930, s. 545-655.

Læssøe, Jeppe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske universitet, oplæg til nordisk konference om bæredygtig udvikling, Oslo 27-28. oktober 2006.

”1 ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse”. I: *Mandag Morgen. Nyhedernes tænketank*, februar 2007.
http://www.mm.dk/filer/1_ton_mindre_aabningsanalyse.pdf<

1. USYNLIGHEDEN SOM BARRIERE

Europa Kommissionen: *Eurobarometer: Europeans support greater EU action on energy and climate change*, Press releases reference IP/07/280 dato: 05/03/2007.

Europa Kommissionen: *Attitudes on Issues to EU Energy policy*, March 2007 findes online på www.ec.europa.eu/public_opinion/archives se under Flash EB, Report 206a.

”1 ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse”. I: *Mandag Morgen. Nyhedernes Tænk tank*, februar 2007. (Refererer til ZAPERA’s undersøgelse fra 2006).

Miljøstyrelsen: *Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen, 14/2006 – Befolkningen viden, holdninger og adfærd i relation til klimaspørgsmålet*, København 2006 (EXPLORA undersøgelse).

Wolf, Johanna, Lorenzoni, Irene, and Few, Roger: Tyndall Centre for Climate Change Research and School of Development Studies, University of East Anglia, Norwich, UK: “Conceptual and practical barriers to adaptation: an interdisciplinary analysis of vulnerability and adaptation to heat waves in the UK”. I foredragskompendium: Adger, W. Neil et al. (eds): *Living with climate change: are there limits to adaptation?*, Conference held at Royal Geographical Society, London, 7-8 February 2008.

2. KOMPLEKSITETEN SOM BARRIERE

Aagaard Nielsen, Greve, Hansson og Rasborg (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*, Forlaget Sociologi, Frederiksberg, 1999.

IPCC, 2007: ”Summary for Policymakers”. I: *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Avery, M. Tignor and H.L. Miller (eds.)) Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC, 2007: ”Summary for Policymakers”. I: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M.L. Parry, O.F. Canziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, Eds, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 7-22.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (B. Metz, O.R. Davidson, P.R. Bosch, R. Dave, L.A. Meyer (eds), Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers", I *IPCC Fourth Assessment Report (AR4), Synthesis Report*, Cambridge University press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

Jacobsen, Jens Christian (ed.): *Autopoiesis II, Udvalgte tekster af Niklas Luhmann*, Politisk Revy, 1995.

Kneer, Georg & Nassehi, Armin: *Niklas Luhmann – introduktion til teorien om sociale systemer*, Hans Reitzels Forlag, København 2002 (oversat til dansk af Nils Mortensen), Oprindelig udgivet 1993 (Tysk).

Law, John & Annemarie Mol (eds): *Complexities, social studies of knowledge practices*, Duke University Press, Durham and London 2002.

Luhmann, Niklas: *Observations on Modernity*, I serien Writing Science (eds. Lenoir, Timothy and Hans Ulrich Gumbrecht), oversat til engelsk v. William Whobrey, Stanford University Press, Palo Alto, California 1998.

Luhmann, Niklas: *Ökologische Kommunikation – Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* (1986), Westdeutscher Verlag, Opladen, 1990. Ecological Communication, trans. and intro. John Bednarz. Cambridge: Polity, 1989.

Luhmann, Niklas: *Soziologie des Risikos*, De Gruyter, Berlin/New York 1991.

"1 ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse". I: *Mandag Morgen. Nyhedernes Tænketank*, februar 2007.

3. UMÆRKEDELIGHEDEN SOM BARRIERE

Aagaard Nielsen, Greve, Hansson og Rasborg (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund*, Forlaget Sociologi, Frederiksberg, 1999.

Gore, Al: *An inconvenient Truth*, Rodale Books, 2006; movie DVD 2007; dansk oversættelse: *En ubekvem sandhed*, Aschehoug 2006.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Avery, M. Tignor and H.L. Miller (eds.). Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M.L. Parry, O.F. Canziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, Eds, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 7-22.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, B. Metz, O.R. Davidson, P.R. Bosch, R. Dave, L.A. Meyer (eds), Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *IPCC Fourth Assessment Report (AR4), Synthesis Report*, Cambridge University press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.

"1 ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse". I: *Mandag Morgen. Nyhedernes Tænk tank*, februar 2007.

4. NATURSYN I KLIMADEBATTEN

Adger, Dessai, Goulden, Hulme, Lorenzoni, Nelson, Naess, Wolf, Wreford: *What do we know about limits and barriers to adaptation to climate change? A background paper*, about limits and barriers to adaptation to climate change? A background paper". I *foredragskompendium*: Adger, W. Neil et al. (eds): *Living with climate change: are there limits to adaptation?*, Conference held at Royal Geographical Society, London, 7-8 February 2008.

Blackburn William R: *The Sustainability Handbook, The Complete Management Guide to Achieving Social, Economic and Environmental Responsibility*, Earthscan, London, UK, Sterling, USA, 2007.

Europa Kommissionen: *Climate Change*, EEA Joint Committee Decision No 146/2007, Questions and Answers on Climate Change, se http://ec.europa.eu/environment/climat/home_en.htm.

Hulme, Mike: November 4, 2006, BBC News: *Chaotic World of Climate Truth*.

IPCC, 2007: "Summary for Policymakers". I: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M.L. Parry, O.F. Canziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, UK, 7-22.

Kemp, Peter: *Det uerstattelige, en teknologietik*, Spektrum, København, 1991.

Lomborg, Bjørn: *Cool It: The Sceptical Environmentalist's Guide to Global Warming*, Cyan, Marshall Cavendish Editions, London 2007. Dansk oversættelse: *Køl af*, Lindhardt og Ringhof, København 2007.

Læssøe, Jeppe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske Universitet, Oplæg til nordisk konference i Oslo om bæredygtig udvikling, Oslo 27-28. oktober 2006.

"1 ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse". I: *Mandag Morgen. Nyhedernes Tænketank*, februar 2007.

Schwarz, Michiel and Thompson, Michael: *Divided We Stand – Redefining Politics, Technology and Social Choice*, Harvester Wheatsheaf, Exeter, UK 1990.

Thyssen, Ole: *Den tredje nødvendighed*, Kronik, *Politiken*, 4.3.2007.

http://ec.europa.eu/environment/climat/home_en.htm.

5. MAGTESLØSHEDEN OG DE PSYKISKE BARRIERER

Blackburn, William, R.: *The Sustainability Handbook, The Complete Management Guide to Achieving Social, Economic and Environmental Responsibility*, Earthscan, London, UK, Sterling USA, 2007.

Europa Kommissionen: *Eurobarometer: Europeans support greater EU action on energy and climate change*, Press releases reference IP/07/280 dato: 05/03/2007.

Europa Kommissionen: *Attitudes on Issues to EU Energy policy*, March 2007 findes online på www.ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_en.htm#206a.

Læssøe, Jeppe og Iversen, Trine: "Naturen i hverdagslivet". I: Agger et al. (red.) *Naturens værdi*, Gad, København 2002, side 251-268

Læssøe, Jeppe: *Veje videre frem for folkelig deltagelse og bæredygtighed*, Danmarks Pædagogiske universitet, oplæg til nordisk konference om bæredygtig udvikling, Oslo 27-28. oktober 2006.

Lomborg, Bjørn: *Cool It: The Sceptical Environmentalist's Guide to Global Warming*, Cyan, Marshall Cavendish Editions, London 2007. Dansk oversættelse: *Køl af*, Lindhardt og Ringhof, København 2007.

Mandag Morgen (Nyhedernes Tænketaank): *I ton mindre – De holdningsmæssige forudsætninger for klimasagens folkebevægelse*, Huset Mandag Morgen, februar 2007.

Mccarthy, Michael: *Vi kan ikke være sikre på Gaias hævn*, artikel fra The Independent, Oversat af Ebbe Rosander i Information, 20. januar 2006. se www.information.dk

Schwarz, Michiel and Thompson, Michael: *Divided We Stand – Redefining Politics, Technology and Social Choice*, Harvester Wheatsheaf, Exeter, UK 1990.

World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*, Oxford University Press, 1987. Danskoversættelse af Jørgen Nielsen: *Vorfælles fremtid*. Brundtland kommissionens rapport om miljø og udvikling. FN-forbundet og Mellemlfolkeligt Samvirke, 1987.

www.channel4.com (Se under *The Great Global Swindle*, 'The programme' og 'The arguments').

6. VEJEN FREM

Beck, Ulrich: *Macht und Gegenmach im Globalen Zeitalter*, Edtion Zweite Moderne, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2002; dansk oversættelse: *Magt og modmagt i den globale tidsalder*, Hans Reitzel, 2006.

Gore, Al: *An Inconvenient Truth*, Rodal Book, 2006; movie DVD 2007; dansk oversættelse: *En ubekvem sandhed*, Aschehoug, København, 2006.

Kant, Immanuel: *Om Pædagogik* (1803), Forlaget Klim, Århus, 2000.

Kemp, Peter: *Verdensborgeren som pædagogisk ideal*, Hans Reitzel, København, 2005.

Kemp, Peter og Rosén, Frederik: *Den nye verdensorden*, Rapport til Udenrigsministeriet, Forlaget Politisk Revy, København, 2007.

Marx, Karl: *Thesen über Feuerbach*, Tese 11 i Karl Marx og Friedrich Engels: *Werke*, Band 3, Dietz Verlag Berlin, 1973, s. 533-535; på dansk i Karl Marx: *Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter*, Gyldendal, 1962, s. 91-93.

World Commission on Environment and Development: *Our Common Future*, Oxford University Press, 1987. Dansk oversættelse af Jørgen Nielsen: *Vor fælles fremtid. Brundtlandkommissionens rapport om miljø og udvikling*, FN-forbundet og Mellemfolkeligt Samvirke, 1987.

ØVRIG LITTERATUR

Augustus. Tema om klima. Alumnemagasin udgivet af Aarhus Universitet, Nr. 1. marts 2008.

Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Edition Suhrkamp, Neue Folge Band 365, Suhrkamp 1986.

Breck, Thomas: *Dialog om det usikre – nye veje i risikokommunikation*, Akademisk Forlag, København, 2001.

Dahlager, L. og Rothenborg, M.: "Global Feber", artikelseerie med 8 artikler, Politiken sektion 3, I perioden 14.- 21. oktober 2007.

Dahlager, L. og Rothenborg, M.: "Jeg blev nødt til at fortælle det", interview med James Hansen, Politiken, 3. sektion side 8, 04.11.2007.

EXPLORA: *Befolkningens viden, holdninger og adfærd i relation til klimaspørgsmålet*, borgerundersøgelsen, december 2005.

Fleischer, Jørgen: "Opvarmningen ikke nyt for Grønland", Kronik, Politiken, 03.12.2007.

Folke, Hans: "Rod i klimaforandringerne", Kommentar, Politiken 03.12.2007.

Gardner, Gerald T & Stern, Paul C.: *Environmental Problems and Human Behaviour*, Pearson Custom Publishing, 1996/ second edition 2002.

Gore, Al: *Earth in the Balance – Forging a New Common Purpose*, (1992) Earthscan, London/Sterling, VA, 2007.

Informationscenter for Miljø & Sundhed: *Global Opvarmning – Din hurtige guide til klimaproblemet*, november 2007.

Kaiser, Matthias: "*Certainty and uncertainty in science*", in Landeweerd, Houdebine and ter Meulen (eds.) *BioTechnology-Ethics*, Angelo Pontecorboli Editore, Firenze, 2005, s. 135-146.

Lewis, Marlo Jr.: *Al Gore's 'Truth' – one-sided, misleading, exaggerated, speculative, wrong*, December 23, 2006, www.ecoworld.com, se Article Search (Accessed 21/02/2008).

Læssøe, Jeppe: *Folkeoplysning om bæredygtig udvikling i 90'ernes Danmark*, Rapportserie 2, Tværfagligt Center, DTH 1993.

Mernild, Sebastian H: "*Den simple klimaløsning findes ikke*", Kronik, Jyllands Posten 17. marts 2008.

Miljøministeriet: *Kampagnestrategi for 'Et Ton Mindre'*, 21. august 2006 (Internettet).

Nielsen, Jørgen Steen: "*Fra Bali til København: Køreplan for klodens frelse*", Information, 1. sektion side 8/9, 03.12.2007.

Nielsen, Jørgen Steen: "*At tænke klima skal bare være del af livet*", Information, 27.02.2008.

Quintanilha, Alexandre: "*Understanding Risk*", in Landeweerd, Houdebine and ter Meulen (eds.) *BioTechnology-Ethics*, Angelo Pontecorboli Editore, Firenze, 2005, s. 147-152.

Rasmussen, Sune Engel: "*Klimakamp på tynd is*", Forskerportræt af Bjarne Andresen, *Universitetsavisen* 3, 2008, side 10.

Rothenborg, Michael: "*Baggrund: Købmandstækning truer klimaaftale*", Politiken, 1. sektion side 4, 03.12.2007.

Samuelsen, Hans Henrik: "*Klimademokrati, kommentar*", Information, 11.10.2007.

Steigerwald, Bill: *Cool It: The Sceptical Environmentalist's Guide to Global Warming* By Bjørn Lomborg, interview med Bjørn Lomborg om hans nye bog, FrontPage-Magazine.com / 8/17/2007.

United Nations: *United Nations Framework Convention on Climate Change*, United Nations 1992, FCCC/INFORMAL/84 GE.05-62220 (E) 200705.

United Nations: *Kyoto Protocol*, kort information om Kyoto Protokollens indhold. Findes på FN's hjemmeside (access date 08.01.2008).

United Nations: *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, 1998, FN's hjemmeside.

United Nations: *United Nations Framework Convention on Climate Change*; 1992, FN's hjemmeside.

Vestergaard, Peter: *Natur og klimaforandring*, i Dansk naturpolitik – viden og vurderinger, Naturrådet, maj 2000.

Weekendavisen: *Videnskabsjournalistisk: Uviden? – Science og Nature under anklage for at faldbyde katastrofescenarier i klimadebatten*, Artikel oversat fra The Telegraph, 1. maj 2005, Weekendavisen, 4. maj 2005, 1. sektion side 10.

White, Lynn Jr.: *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, 1967 (Internettet).

<http://europa.eu>: *Climate change: EU welcomes agreement to launch formal negotiations on a global regime for post-2012*, press release ref. memo/07/588 date 15/12/2007.

NYTTIGE WEBSIDER

www.bbc.co.uk/climatechange

www.1tonmindre.dk/

<http://direct.gov.uk/ActOnCO2>

www.ipcc.ch

http://ec.europa.eu/environment/climat/home_en.htm

www.tyndall.ac.uk (Tyndall Centre for Climate Change Research)

<http://www.eci.ox.ac.uk/> (Environmental Change Institute, Oxford University)

www.klimadebat.dk.